

Γιώργος Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ

Η «έκδοση» των χειρόγραφων πηγών του μεταβυζαντινού δικαίου Ιστορία και προβληματισμοί

Στο χρονικό διάστημα από τα έτη 1987 και 1990, που εκδόθηκαν αντίστοιχα οι κώδικες των νοτάριων Μανόλη Βαρούχα¹ και Ιωάννη Μηνιάτη², μέχρι το περασμένο έτος 2013, που εκδόθηκε ο κώδικας Vaticanus graecus 2639³, μετράμε την έκδοση τριάντα ενός τόμων ελληνόγλωσσων μεταβυζαντινών νοταριακών κωδίκων⁴. κατά το ίδιο χρονικό διάστημα έχουν εκδοθεί σε σημαντικό αριθμό δικαιοπρακτικά έγγραφα, αποφάσεις κριτηρίων και άλλες πηγές του μεταβυζαντινού δικαίου⁵. Στις παραπάνω εκδόσεις παρατηρούμε ότι ακολουθούνται διαφορετικές εκδοτικές μέθοδοι και για τούτο το λόγο τέθηκαν ως απαρχή την εκδοτικής αυτής έκρηξης δύο νοταριακοί

1. Βλ. Βαρούχας, Παράρτημα (στη συνέχεια: Π.) 1.

2. Βλ. Μηνιάτης (Π.2)

3. Δ. Π. Καραμπούλα – Γ. Ε. Ροδολάκης, Ο κώδικας Vaticanus graecus 2639 (στη συνέχεια: Vaticanus), E.K.E.I.E.Δ., 44, Παράρτημα 12, Αθήνα 2012-2013.

4. Πίνακας αυτών των 31 νοταριακών κωδίκων (κατά το χρόνο της έκδοσής τους, με τις βιβλιογραφικές ενδείξεις τους, όπου επιπλέον παρατίθενται η παραπομπή στις σελίδες τους που περιγράφεται η μέθοδος έκδοσης και ο αριθμός των πράξεων που περιέχονται στον καθένα) δημοσιεύεται ως «Παράρτημα» (Π.) της παρούσας, ώστε ο αναγνώστης να έχει μια πλήρη εικόνα όλων αυτών των σημαντικών εκδόσεων. Προτιμάται ο όρος «κώδικας» (νοταριακός), που χρησιμοποίησε και καθιέρωσε ο καθηγητής Γεώργιος Α. Πετρόπουλος, από τους σχεδόν ταυτόσημους του «κατάστιχο», «πρωτόκολλο».

5. Περισσότερα βλ. Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη – Ηλίας Αρναούτογλου – Ιωάννης Χατζάκης, *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου. Τα Ελληνικά κείμενα*, «Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών», 63», Αθήνα 2011.

κώδικες και όχι ένας, επειδή ο καθένας απ' αυτούς αντιπροσωπεύει και άλλη μέθοδο.

Στην παρούσα μελέτη θα περιγραφούν πρώτα οι προσπάθειες για την καθιέρωση κανόνων (μεθόδου) που να έχουν την κοινή αποδοχή από τους εκδότες, κατόπιν θα γίνει σύντομη απαρίθμηση των πηγών του μεταβυζαντινού δικαίου και ανασκόπηση των πιο σημαντικών εκδόσεών τους, επιμένοντας στην αναφορά της μεθόδου που έχει εφαρμοστεί και τέλος θα εκτεθούν σκέψεις και προβληματισμοί που προκύπτουν από τα παραπάνω για μία υπόθεση εργασίας.

I

Α'. ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΣ ΚΑΘΙΕΡΩΣΗ ΚΑΝΟΝΩΝ ΜΕ ΚΟΙΝΗ ΑΠΟΔΟΧΗ

Από τη μη ομοιομορφία στις αρχές που ακολουθούνται στις εκδόσεις προέκυψε η ανάγκη να εξευρεθεί μία μέθοδος, που να έχει κατά το δυνατόν την κοινή αποδοχή των ερευνητών-εκδοτών των βυζαντινών εγγράφων πρώτα, αλλά και των μεταβυζαντινών. Για αυτό το σκοπό έχουν γίνει τρεις κυρίως προσπάθειες:

1. «Οι Κανόνες»

Το Διεθνές Συμβούλιο Βυζαντινών Μελετών συγκρότησε και εξουσιοδότησε Διεθνή Επιτροπή, με πρόεδρο το Fr. Dölger και μέλη τους H. Grégoire, V. Laurent, P. Lemerle, M. Manoussakas και S. G. Mercati. Η Επιτροπή, μετά από μακρόχρονες ανταλλαγές απόψεων και επιστολών, συνέταξε κείμενο που συζητήθηκε και εγκρίθηκε, ως «*Règles à suivre pour l' édition des actes byzantines*», κατά το 8ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών που έγινε στο Παλέρμο (3-10 Απριλίου 1951)⁶.

Συνοπτικά, τα κυριότερα σημεία των «Κανόνων» έχουν ως εξής:

Το πρώτο τμήμα τους αφιερώνεται στη διάκριση ανάμεσα στο πρωτότυπο

6. Βλ. «*Règles à suivre pour l' édition des actes byzantines*» (στη συνέχεια: Κανόνες), *R. E. B.*, 10, 1952, 124-128. Συμπληρωματικά, βλ. Fr. Dölger, «*Richtlinien für die Herausgabe byzantinischer Urkunden*», στα: *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, Palermo 3-10 Aprile 1951, *Studi Bizantini e Neoellenici*, 7, Roma 1953, 55-60. Fr. Dölger und I. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre*, 1. Abschnitt: Die Kaiserurkunden, *Byzantinisches Handbuch* 3.1.1., München 1968. I. E. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή Διπλωματική*, Α'. Αυτοκρατορικά έγγραφα, Θεσσαλονίκη 1972, 267-274 (βασικά οδηγία προς έκδοσιν των βυζαντινών εγγράφων). Στα παραπάνω διαφαίνεται μία τάση οικειοποίησης της πατρότητας των Κανόνων από το Dölger, παρόλο που κατά τη δημοσίευσή τους στη *R.E.B.* ρητά δηλώνονται ως προϊόν Διεθνούς Επιτροπής, της οποίας υπήρξε πρόεδρος.

και το αντίγραφο και στη διάκριση των αντιγράφων σε επίσημα και φιλολογικά. Περιγράφονται τα στοιχεία που τα διακρίνουν, η σημασία του καθενός και πώς πρέπει να εκδίδονται. Αξιοσημείωτο είναι ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον σημείο που αξίζει να παρατεθεί στη συνέχεια αυτούσιο (σε μετάφραση από το γαλλικό κείμενο· οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου): «Τελείως διαφορετική είναι η περίπτωση των ιδιωτικών εγγράφων, που συχνά έχουν συνταχθεί σε λαϊκή γλώσσα και είναι επιπλέον γραμμένα χωρίς ορθογραφικούς κανόνες· η κατανόηση τέτοιων κειμένων είναι τόσο δύσκολη, που ο εκδότης έχει το καθήκον να δώσει ένα κείμενο τουλάχιστον ορθογραφημένο. Φυσικά η γραμματική μορφή και το λεκτικό ύφος του εγγράφου πρέπει να είναι σεβαστά· όμως τα ορθογραφικά λάθη (ιωτακισμός, διπλά σύμφωνα κ.λπ.) πρέπει να διορθώνονται στο υπόμνημα με τρόπο ώστε το κείμενο να είναι κατανοητό στο μέσο αναγνώστη (οι σημειώσεις για τη γραμματική και το λεκτικό ύφος μπορεί να προστίθενται στα σχόλια, βλέπε παρακάτω). Αν οι ανωμαλίες είναι τόσο πολυάριθμες, ώστε να μην αρκεί ένα συνοπτικό υπόμνημα, πρέπει παράλληλα να τυπώνεται το κείμενο βελτιωμένο, in extenso, κοντά στο βάρβαρο κείμενο [texte barbare-sic] του πρωτότυπου.»

Το δεύτερο τμήμα αφορά την πρακτική που πρέπει να ακολουθείται και ως προς τη συγκρότηση του κειμένου και ως προς το σχολιασμό. Στην ουσία περιγράφονται τα τετριμμένα και πασίγνωστα, όπως ο χωρισμός των στίχων και η στιχαρίθμηση, η χρήση των κεφαλαίων γραμμάτων (στην πρώτη λέξη του κειμένου, στα κύρια ονόματα και στα τοπωνύμια), τα κριτικά σημεία, η στίξη (να μπαίνει αυτή που απαιτεί το νόημα και όχι εκείνη του εγγράφου), ο σχηματισμός του υπομνήματος, κ.ά.

2. Το «σύντομον διάγραμμα»

Είχε περάσει μία τριακονταετία σχεδόν από το 8ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών και τη δημοσίευση των «Κανόνων» όταν οργανώθηκε, στις 11 Φεβρουαρίου 1980, από την «Εταιρεία Ιστορικών Σπουδών επί του Νεωτέρου Ελληνισμού» συγκέντρωση ειδικών επιστημόνων με θέμα «Προβλήματα εκδόσεως ιστορικών εγγράφων». Με πρόεδρο τον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Ζέπο και εισηγητή τον καθηγητή Βασίλειο Βλ. Σφυρόερα, επακολούθησε συζήτηση όπου έλαβαν μέρος διαπρεπείς ιστορικοί του νεότερου ελληνισμού⁷. Στο τέλος ορίστηκε τριμελής επιτροπή από τους Β.

7. Στη συζήτηση έλαβαν μέρος (κατ' αλφαβητική σειρά) οι: Ξ. Αντωνιάδης, Μ. Βέη, Α. Βρανούσης, Ελ. Γιαννακοπούλου, Τ. Γιοχάλας, Τ. Γριτσόπουλος, Α. Δρούλια, Φ. Ηλιού, Σπ. Λουκάτος, Ελ. Μπελιά, Γ. Παπαδημητρίου, Β. Πλαγιανάκου-Μπεκιάρη, Ελ. Πρεβελάκης, Στ. Φασουλάκης και Αθ. Φωτόπουλος. Σημειώνεται ότι εκτός από τους παραπάνω ομιλητές παρευρέθηκαν πολλοί άλλοι.

Σφυρόερα, Τ. Γριτσόπουλο και Σπ. Λουκάτο για να διατυπώσει γενικούς και πρακτικούς κανόνες για το σύνολο των προβλημάτων της έκδοσης των ιστορικών εγγράφων. Έτσι προέκυψε το «Σύντομον διάγραμμα δια την αντιμετώπισιν των προβλημάτων εκδόσεως νεωτέρων ιστορικών εγγράφων»⁸, τα κυριότερα σημεία του οποίου είναι τα ακόλουθα:

Είναι απαραίτητο να χρησιμοποιούνται τα καθιερωμένα παλαιογραφικά σημεία. Η στίξη πρέπει να αποκαθίσταται με ευθύνη του εκδότη και, όταν τα κείμενα δεν προέρχονται από σπουδαία προσωπικότητα ή όταν δεν συντρέχει άλλος σοβαρός λόγος να τηρηθεί η ορθογραφία τους, να αποκαθίσταται και αυτή. Παρατηρείται ότι ο ιδεώδης τρόπος έκδοσης ενός εγγράφου, ανεξάρτητα από το είδος του, είναι: α) να παρατεθεί το έγγραφο όπως ακριβώς έχει, β) να συνοδεύεται η έκδοση με φωτοτυπική απεικόνιση και γ) για όσα έγγραφα είναι δυσκολοπαρακολούθητα ή έχουν χάσματα ή καταντούν δυσνόητα για πολλούς λόγους (συμφυρμοί, αραιώματα, παλαιογραφικά σύμβολα), επιβάλλεται η μεταγραφή τους με αποκατάσταση του κειμένου ως προς την ορθογραφία, τη στίξη, συμπληρώσεις και αποκαταστάσεις. Αναγνωρίζεται όμως ότι αυτός ο ιδεώδης τρόπος έχει και πολλές δυσκολίες. Αναγκαστικά λοιπόν η πανομοιότυπη έκδοση ενός εγγράφου με την δικαιολογία ότι σεβόμαστε την αυθεντικότητά του και την προσωπικότητα εκείνου που το έχει γράψει, ενώ στην πραγματικότητα δημιουργούμε προβλήματα, δεν είναι δυνατό να γίνεται. Άλλωστε, αν το ίδιο πρόσωπο είναι και συντάκτης και γραφέας, μεγάλο μέρος της προσωπικότητάς του διατηρείται μόνον με την φωτοτυπία του εγγράφου: «και όχι με την αντικατάστασιν του γραφικού χαρακτήρος του με τυπογραφικά σύμβολα ... Οφείλομεν λοιπόν να σεβασθώμεν απολύτως το περιεχόμενον και την έκφρασιν μετά των διαλεκτικών στοιχείων του γλωσσικού οργάνου εις έν έγγραφον, όχι όμως απαραίτητως και την ορθογραφίαν και την στίξιν». Επιπλέον, είναι ενδεδειγμένο να τηρηθεί η πανομοιότυπη γραφή στις υπογραφές των προσώπων εφόσον είναι πρωτότυπες. Τέλος περιγράφεται πώς πρέπει να γίνεται ο υπομνηματισμός.

3. Σεμινάριο «Μεθοδολογία έκδοσης»

Πέρασαν ακόμα είκοσι χρόνια, για να οργανωθεί, στις 3-4 Νοεμβρίου 2000 στη Βενετία, Σεμινάριο εργασίας με θέμα «Μεθοδολογία έκδοσης, κατάσταση και προοπτικές της έρευνας των μεταβυζαντινών αρχείων. Προ-

8. Βλ. εισήγηση, συζήτηση και πόρισμα: «Προβλήματα εκδόσεως ιστορικών εγγράφων», και «Σύντομον διάγραμμα δια την αντιμετώπισιν των προβλημάτων εκδόσεως νεωτέρων ιστορικών εγγράφων» (στη συνέχεια: Σύντομον Διάγραμμα), *Μνημοσύνη*, 8 (1980-1981), 316-349 και 350-356 αντίστοιχα.

βλήματα έκδοσης πηγών», από το «Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας» και το «Centre d' Études Byzantines, Neo-Helléniques et Sud-Est Européennes de l' École des Hautes Études en Sciences Sociales de Paris»⁹. Το Σεμινάριο δεν περιορίστηκε στα ελληνικά θέματα αλλά επεκτάθηκε και στα όμοια προβλήματα των χωρών της Νοτιο-ανατολικής Ευρώπης.

Στην εμπεριστατωμένη «Εισαγωγή» (σ. 7-15) από την καθηγήτρια και σήμερα Ακαδημαϊκό Χρύσα Μαλτέζου και τον Καθηγητή Paolo Odorico, τους οργανωτές και διευθυντές των αντίστοιχων επιστημονικών ιδρυμάτων, τίθενται οι γενικές κατευθύνσεις του Σεμιναρίου, το οποίο προέκυψε από την ανάγκη να οργανωθεί μία συνάντηση για να καθορίσει τη μέθοδο που πρέπει να ακολουθείται στην έκδοση των κειμένων της περιόδου που έρχεται μετά το Βυζάντιο. Μετά από σύντομη ιστορική αναδρομή περιγράφεται στη συνέχεια με γενικές γραμμές η μεθοδολογία που ακολουθείται στη μεταγραφή των πηγών της περιόδου, επειδή ο κάθε ένας εκδότης ακολουθεί και τη δική του μέθοδο. Η εισαγωγή του μονοτονικού συστήματος γραφής, παρατηρείται, έθεσε ένα ακόμα πρόβλημα, μια και ορισμένοι εκδότες το ακολουθούν. Ως συμπέρασμα, διατυπώνεται η ικανοποίηση των οργανωτών για τα αποτελέσματα του Σεμιναρίου, που πέτυχε μεν να συγκεντρώσει επιστήμονες με διαφορετικές ειδικότητες, να παρουσιαστεί μια προβληματική και ανταλλαγή απόψεων, αλλά δεν μπόρεσε να προχωρήσει σε κοινές προτάσεις ώστε να κωδικοποιηθεί ένα σύστημα μεταγραφής. Ίσως στη δεύτερη συνάντηση, προγραμματισμένη για τον επόμενο χρόνο –που δυστυχώς δεν έγινε– θα είχαν προκύψει πιο θετικά αποτελέσματα.

Οι ομιλητές ανάπτυξαν ο καθένας τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν στην έκδοση πηγών και τις λύσεις που επέλεξαν. Διακρίνουμε τις παρακάτω ανακοινώσεις που έχουν άμεση σχέση με το θέμα μας:

α) Η Μάχη Παϊζη-Αποστολοπούλου¹⁰ αναφέρεται στην πατριαρχική γραμματεία μετά την πτώση του Βυζαντίου, τη δομή της και τη διπλωματική των εγγράφων της. Όσον αφορά την έκδοση των πρωτότυπων πατριαρχικών εγγράφων «δεν έχουμε παρά να ακολουθήσουμε τους καθιερωμένους κανόνες που ισχύουν για τα βυζαντινά έγγραφα».

β) Η Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη¹¹, κάνει γενικές επισημάνσεις για

9. Βλ. Α'. Σεμινάριο εργασίας «Μεθοδολογία έκδοσης, κατάσταση και προοπτικές της έρευνας των μεταβυζαντινών αρχείων. 1 Προβλήματα έκδοσης πηγών» (στη συνέχεια: «Σεμινάριο Μεθοδολογία έκδοσης»), Βενετία, 3-4 Νοεμβρίου 2000, Βενετία 2001.

10. Μάχη Παϊζη-Αποστολοπούλου, «Από τον κόσμο της πατριαρχικής γραμματείας στο μικρόκοσμο των εγγράφων», Σεμινάριο Μεθοδολογία έκδοσης, 87-99.

11. Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη, «Σκέψεις γύρω από την διπλωματική έκδοση μεταβυζαντινών χειρογράφων με νομικό περιεχόμενο», Σεμινάριο Μεθοδολογία έκδοσης, 101-112.

το μεταβυζαντινό δίκαιο και τη μέθοδο έκδοσης των πηγών του. Στη συνέχεια αναλύει τα προβλήματα και τις λύσεις που επιλέγει όσον αφορά την έκδοση των πρακτικών και αποφάσεων του Κριτηρίου της Κομπανίας των Ρωμαίων Πραγματευτών του Σιμπίου, Τρανσυλβανίας¹².

γ) Ο Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης¹³, κάνει σύντομη εισαγωγή στην έκδοση ενός ενδιαφέροντος κειμένου-πηγής του μεταβυζαντινού δικαίου, γραμμένου στη λαϊκή γλώσσα, του Νομοκάνονα Ιωάννου Κρητικού.

δ) Η Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου¹⁴, επισημαίνει εισαγωγικά ορισμένες πτυχές του προβλήματος, που αφορούν τα αρχεία, τα είδη των εγγράφων, τη γλώσσα και τη γραφή τους. Επίσης θέτει το ερώτημα, αν μπορούν να ισχύσουν ενιαίοι κανόνες για την έκδοσή τους που να καλύπτουν όλα τα είδη, καταλήγοντας στη διαπίστωση ότι όλα αυτά τα θέματα πρέπει να αποτελέσουν το αντικείμενο συνολικής επεξεργασίας.

Β'. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

1ο: Οι «Κανόνες», όπως άλλωστε δηλώνεται ρητά και απερίφραστα στον τίτλο τους, αφορούν την έκδοση και μόνο των βυζαντινών εγγράφων. Έχουν επιπλέον λάβει υπόψη τους το ήδη υπαρκτό πρόβλημα της ορθογραφίας, που κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο θα γιγαντωθεί. Θα παρατηρούσαμε ότι είναι καταφανής η προσπάθεια «προσαρμογής» της Διπλωματικής μεθόδου στις ιδιοτυπίες που παρουσιάζουν τα βυζαντινά. Προτείνουν, συνεπώς, και καθιερώνουν έναν ιδιαίτερο κλάδο, τη «βυζαντινή διπλωματική». Σε τούτο το σημείο, πιστεύουμε, πέτυχαν.

2ο: Το ερώτημα που έρχεται ως επακόλουθο συνίσταται στο κατά πόσο οι «Κανόνες» μπορούν να επεκταθούν στα μεταβυζαντινά. Μελετώντας τους με προσοχή καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι μας προσφέρουν ένα σημαντικό κλειδί για την απάντηση: Την παράγραφό τους που αναφέρεται στον τρόπο έκδοσης των ιδιωτικών εγγράφων που έχουν συνταχθεί σε λαϊκή γλώσσα και είναι γραμμένα χωρίς ορθογραφικούς κανόνες. Τέτοιου είδους έγγραφα κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο αποτελούν την πιο μεγάλη ομάδα, ενώ η ανορθογραφία τους είναι ο κανόνας φτάνοντας σε βαθμό που ξεπερνά κάθε μέτρο. Κατά συνέπεια, αν επεκτείνουμε την εφαρμογή των «Κανόνων» σε αυτού του είδους τα μεταβυζαντινά ιδιωτικά έγγραφα, τότε ο εκδότης, όπως ρητά ορίζουν, έχει το καθήκον να δώσει κείμενο τουλάχισ-

12. Βλ. παρακάτω, σ. 17, όπου υπάρχει ειδική αναφορά της έκδοσης.

13. Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης, «Νομοκάνων Ιωάννου Κρητικού», *Σεμινάριο Μεθοδολογία έκδοσης*, 115-121.

14. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Προβλήματα έκδοσης μεταβυζαντινών εγγράφων που αναφέρονται στα Βαλκάνια», *Σεμινάριο Μεθοδολογία έκδοσης*, 123-127.

στον ορθογραφημένο (διόρθωση των λαθών στο υπόμνημα) ή να προβεί σε διπλή έκδοση.

3ο: Ένα σημείο που χρειάζεται να επιμείνουμε αφορά το ότι οι «Κανόνες», ξεχωρίζουν τα πρωτότυπα από τα αντίγραφα. Σημειώνουμε την απολυτότητά τους ως προς την έκδοση των πρωτότυπων, όχι όμως ως προς τα αντίγραφα που δεν είναι επίσημα. Όμως, το θέμα πρωτότυπο-αντίγραφο μπορεί να αντιμετωπισθεί το ίδιο όσον αφορά τα μεταβυζαντινά δικαιοπρακτικά έγγραφα, τα οποία δεν προέρχονται από επίσημη κρατική γραμματεία, ούτε έχουμε νοταριακό σύστημα με κρατική υποστήριξη (εκτός από τις βενετοκρατούμενες –φραγκοκρατούμενες περιοχές) αλλά νοτάριους που λειτουργούν στο πλαίσιο των κοινοτήτων, ή και των εκκλησιαστικών αρχών; Και ακόμα όταν συναντάμε αντίγραφο γραμμένο από τον ίδιο το νοτάριο, αλλά και αντίγραφο από αντίγραφο (ακόμα και αντίγραφο από αντίγραφο αντιγράφου), που μπορεί να απέχουν ακόμα και αιώνες το ένα από το άλλο¹⁵; Επίσης, τα αντίγραφα αποφάσεων των κάθε είδους κριτηρίων ακόμα και αν θεωρηθούν ως επίσημα, έχοντας ως δεδομένο τη μη ύπαρξη δεδικασμένου, τί αξία έχουν; Ερμηνεύοντας τους «Κανόνες» στενά, αν τα αντίγραφα τούτα τα δεχτούμε ως απλά αντίγραφα μη έχοντας το πρωτότυπο, θα πρέπει να αρκεστούμε στην πιθανολογούμενη μορφή τους. Με άλλα λόγια θα αντικαταστήσουμε την ανορθογραφία τους με την πιθανολογούμενη ανορθογραφία του πρώτου συντάκτη τους; Νομικά αλλά και σύμφωνα με τη λαϊκή αντίληψη –κατά την τουρκοκρατία τουλάχιστον– το νοταριακό αντίγραφο και το αντίγραφο μιάς απόφασης κριτηρίου, έχουν την ίδια αξία με το πρωτότυπο¹⁶, ενώ η ορθογραφία δεν έχει καμιά σημασία. Τα πράγματα αλλάζουν, βέβαια, όταν με την ορθογραφία ή ανορθογραφία αλλοιώνεται το νομικό περιεχόμενο.

4ο: Το «Σύντομον διάγραμμα» προχωράει ένα βήμα παραπέρα σε σχέση με τους «Κανόνες». Αναγνωρίζει ότι ο ιδανικός τρόπος συνίσταται σε διπλό κείμενο και επιπλέον σε φωτοτυπική ανατύπωση, επειδή όμως τούτο είναι ανέφικτο, δέχεται την πλήρη διόρθωση της ορθογραφίας. Όσον αφορά την αυθεντικότητα του εγγράφου και την όποια προσωπικότητα του συντάκτη και γραφέα επισημάνθηκε ότι μόνο με φωτοτυπία διατηρείται μεγάλο μέρος της. Έτσι δόθηκαν λύσεις στα προβλήματα της έκδοσης των μεταβυζαντινών εγγράφων και μάλιστα από ιστορικούς αναγνωρισμένου

15. Στον κώδικα Vaticanus 2639, έχουμε πολλές πράξεις που είναι αυτόγραφα αντίγραφα και πράξεις που είναι αντίγραφα άλλων προσώπων. Επιπλέον συναντάμε αντίγραφα αντιγράφων και μία πράξη αντίγραφο από αντίγραφο αντιγράφου. Βλ. Vaticanus, ό.π. (3), 36-38.

16. Η φύλαξη των «διπλωμένων» συμβολαίων στο εικονοστάσι, εκτός των άλλων, επιβεβαιώνει και την αντίληψη αυτή.

κύρους. Η παρουσία στη Συγκέντρωση και η αποδοχή των αποφάσεών της από τον Ακαδημαϊκό και πρόεδρό της Π. Ζέπο και από το μετέπειτα Ακαδημαϊκό Μ. Τουρτόγλου (τότε Διευθυντή του Κ.Ε.Ι.Ε.Δ. και Καθηγητή του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης), προσέδωσε σ' αυτήν επιπλέον κύρος από δύο διαπρεπείς ιστορικούς του δικαίου¹⁷.

5ο: Το «Σεμινάριο της Βενετίας» δεν μπόρεσε να προχωρήσει σε κοινές προτάσεις ώστε να κωδικοποιηθεί ένα σύστημα μεταγραφής –πράγμα που αναγνωρίζεται άλλωστε στην Εισαγωγή. Παρατηρούμε επιπλέον ότι, παρά το υψηλό επίπεδο της Εισαγωγής και την εξαιρετική παρουσίαση από τους ομιλητές των θεμάτων που τους απασχολούσαν την εποχή εκείνη (όλα σχετικά με την έκδοση πηγών), των προβληματισμών τους και των λύσεων που επέλεξαν, υπήρξε περιορισμένο σε συμμετοχή, δεν ακούστηκαν οι αντίθετες απόψεις, ούτε έγινε η ελάχιστη μνεία της Συγκέντρωσης της 11 Φεβρουαρίου του 1980 και του «Σύντομου Διαγράμματος».

II

Α'. ΤΟ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ

Το μεταβυζαντινό δίκαιο αρχίζει με την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους το 1453, αν δεχτούμε εκείνη την καθοριστική και με συμβολικό χαρακτήρα χρονολογία¹⁸. Έχει υποστηριχθεί, ιδιαίτερα από τους Δ. Γκίνη και Ι. Βισβίζη, ότι η αρχή του δεν είναι ενιαία, αλλά εξαρτάται από την κατάκτηση του κάθε τμήματος της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (από τους Φράγκους, τους Ενετούς και τους Τούρκους, που στο τέλος εκτός από τα Επτάνησα έμειναν οι μοναδικοί κυρίαρχοι)¹⁹, το τέλος του εξαρτάται επίσης από την «απελευθέρωση» της καθεμιάς κατακτημένης περιοχής. Είναι αλήθεια ότι η κατάκτηση μιάς περιοχής, ενός νησιού κ.λπ. καταργεί το «θετό» βυζαντινό δίκαιο. Συνεπώς, σ' αυτό τον τόπο το βυζαντινό δι-

17. Με λύπη μας σημειώνουμε ότι τόσο η Συγκέντρωση της 11.2.1980 όσο και το «Σύντομον διάγραμμα» έχουν αγνοηθεί απο τούς εκδότες των περισσότερων από τους τριάντα ένα νοταριακούς Κώδικες που αναφέρθηκαν και επίσης από πολλούς άλλους που έχουν εκδόσει παντός είδους πηγές. Ελάχιστοι είναι εκείνοι που, ακόμα και αν δεν αναφέρονται ρητά στο «Σύντομον διάγραμμα», στην πράξη ακολουθούν τις αρχές του.

18. Βλ. τη σχετικά πρόσφατη και επιπλέον αναλυτική και τεκμηριωμένη άποψη και για την αρχή και για το τέλος του μεταβυζαντινού δικαίου στην: Ελευθερία Σπ. Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου. Ι. Ενοχικό - Εμπράγατο δίκαιο*, Αθήνα 1992, 3-5.

19. Βλ. Ι. Βισβίζης, «Το πρόβλημα της ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου», *Ε.Α(=Κ).Ε.Ι.Ε.Δ.* 6 (1955), 131-153. Βλ. επίσης: Δ. Σ. Γκίνης, *Περίγραμμα ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου*, Αθήνα 1966, 9.

καιο μόνο ως επιβίωση εθιμικά μπορεί να εφαρμόζεται (άν και κατά πόσο είναι δυνατό αυτό) και βέβαια ως «μεταβυζαντινό». Ένα συμβατικό τέλος του μεταβυζαντινού δικαίου αντίστοιχο με το 1453 επήλθε –όπως υποστηρίζεται από πολλούς– με την Επανάσταση του 1821, ή με τη σύσταση του ελληνικού κράτους, ή με το διάταγμα της 23 φεβρουαρίου 1835. Κατά τη γνώμη μου, το τέλος του με συμβολική αλλά και καθοριστική σημασία (αντίστοιχο με το 1453) είναι η 1η Ιανουαρίου 1822 που η Α' Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου ψήφισε το «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος» και όρισε τα σχετικά με τη νομοθεσία (στο άρθρο 4^η). Περιορίζομαι στα παραπάνω, επειδή η λεπτομερέστερη έκθεση των απόψεων και των επιχειρημάτων υπέρ ή κατά ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας.

Οι πηγές του μεταβυζαντινού δικαίου είναι πολλές και ποικίλες. Στην παρούσα θα γίνει προσπάθεια να καταταγούν σε ομάδες με κριτήριο ειδικά τα εκδοτικά προβλήματα που παρουσιάζουν. Καταλήγουμε στις εξής ομάδες:

α) Ομάδα με τα περισσότερα προβλήματα.

Η ομάδα αυτή περιλαμβάνει κείμενα γραμμένα στη λαϊκή γλώσσα κατά κανόνα από νοτάριους ή και ιδιώτες με γραμματικές γνώσεις από υποτυπώδεις μέχρι, σπανιότερα, μέτριες και σε ελάχιστες περιπτώσεις ικανοποιητικές. Για τούτο και παρουσιάζει τα περισσότερα προβλήματα²⁰. Αριθμητικά είναι η πολυπληθέστερη αλλά και από την άποψη των εκδόσεων δεν υστερεί και έχει επιπλέον προέχουσα σημασία στην εξεύρεση του δικαίου που εφαρμόζεται στην πράξη. Για τους λόγους αυτούς αποτελεί και το κύριο αντικείμενο της έρευνάς μας. Στην ομάδα υπάγονται:

αα) Οι νοταριακοί Κώδικες. Η εμμονή μας σ' αυτούς, μολονότι αποτελούν μία μόνο από τις πηγές του δικαίου, οφείλεται στο ότι οι πράξεις ενός κώδικα έχουν συνταχθεί από ένα και το αυτό πρόσωπο κατά κανόνα επαγγελματία, είναι χρονολογημένες και μάλιστα κατά συνεχή χρονική περίοδο, ο αριθμός τους είναι μεγάλος (ξεπερνά συνήθως την εκατοντάδα και συχνά ανέρχεται σε εκατοντάδες) και καλύπτουν συνήθως ευρύτατο πεδίο συναλλακτικών σχέσεων. Η ενότητα και η συνεκτικότητα που τους χαρακτηρίζουν μαζί με όλα τα άλλα τους δίνουν την σπουδαία θέση τους ανάμεσα στις πηγές του δικαίου.

ββ) Παραπλήσια με τους νοταριακούς κώδικες έρχονται τα λυτά δικαιολογικά έγγραφα, που τους συναγωνίζονται μάλιστα σε εκδόσεις, αλλά στερούνται πολλά από τα στοιχεία που δίνουν την ιδιαίτερη αξία σ' ένα κώδικα. Οφείλουμε όμως να αναγνωρίσουμε ότι ακόμα και ένα μόνο έγγρα-

20. Υπάρχουν βέβαια και οι εξαιρέσεις. Για παράδειγμα αναφέρουμε τον Κώδικα του νοτάριου Αθηνών Π. Πούλου, ο οποίος όπως σημειώνει ο εκδότης του είναι ορθογραφημένος και έτσι δε χρειάζεται καμμία διόρθωση. Βλ. παρακάτω σελ. 301-302.

φο, όπως και μία μόνο πράξη από τις εκατοντάδες ενός νοταριακού κώδικα, μπορεί να είναι μοναδικά και να έχουν τόσο μεγάλη σημασία που να ξεπερνά όλα τα άλλα. Επίσης, μία ομάδα δικαιопρακτικών εγγράφων, που αφορούν μία συγκεκριμένη περιοχή ή ακόμα μία δικαιопραξία, πλησιάζει σε αξία ένα νοταριακό κώδικα. Αναφέρεται, ενδεικτικά, η έκδοση κατά τη χρονική περίοδο 1987-2013 εγγράφων από τη Σκύρο²¹, εργολαβικών από την Ύδρα²².

β) Ομάδα με προβλήματα ανάλογα με την περίπτωση.

Οι συντάκτες-γραφείς των κειμένων της εν λόγω ομάδας, μπορεί έχουν γραμματικές γνώσεις αντίστοιχες με εκείνες των νοτάριων –πολλοί από αυτούς μάλιστα είναι νοτάριοι– αλλά συχνά είναι ιερωμένοι ή επαγγελματίες γραμματείς με ικανοποιητικό επίπεδο γραμματικών γνώσεων. Συνεπώς τα προβλήματα ορθογραφίας –πολλά ή λίγα– εξαρτώνται από τις γραμματικές γνώσεις του συγκεκριμένου προσώπου. Στην ομάδα υπάγονται:

αα) Η νομολογία κριτηρίων κάθε είδους: πολιτικών, κοινοτικών, εκκλησιαστικών, μικτών (από λαϊκούς και ιερωμένους), των διαιτητών και των καδήδων. Αποτελεί πηγή, που και αυτή έχει την ίδια νομική σημασία με τις προηγούμενες, συχνά πολύτιμη, για την εφαρμογή του δικαίου στην πράξη.

ββ) Οι Κώδικες Μοναστηριακοί, Επισκοπικοί, Μητροπόλεων ακόμα και ναών που περιέχουν δικαιопραξίες ή κείμενα με νομικό περιεχόμενο.

γγ) Τα κοινοτικά (νομικού περιεχομένου) κατάστιχα, τα εμπορικά κατάστιχα και τα πρακτικά των συντεχνιών.

δδ) Οι συλλογές εθίμων και θεσπισμάτων των κοινοτικών αρχών. Βλ. ενδεικτικά τη ναυτική νομοθεσία της Ύδρας, όπου έχουμε τρία κείμενα νόμων, από τα οποία τα δύο πρώτα επανεκδίδονται από τα χειρόγραφα και του τρίτου γίνεται κριτική έκδοση²³. Το ελληνικό κείμενο είναι σχεδόν πλήρως ορθογραφημένο και έτσι οι παρεμβάσεις είναι ελάχιστες· το ιταλικό του τρίτου (δίγλωσσο) νόμου εκδίδεται όπως έχει.

εε) Εκδόσεις ιστορικών Αρχείων, κατά το μέρος που περιέχονται ανάμεσα στα άλλα έγγραφα και νομικά κείμενα. Βλ. ενδεικτικά: α) «Αρχείο Ψαρών» (με αποκατάσταση της ορθογραφίας)²⁴, β) «Αρχείο Χατζηπαναγιώτη» (δεν τηρείται κατά κανόνα η ορθογραφία του αρχείου)²⁵.

21. Ξ. Α. Αντωνιάδης, *Αρχείο Εγγράφων Σκύρου*, Αθήνα 1990.

22. Γ. Ε. Ροδολάκης, «“Νέον οσπίτιον εκ θεμελίων”, Συμβάσεις για την εκτέλεση οικοδομικών εργασιών στην Ύδρα (1802-1833)», *Ε.Κ.Ε.Ι.Δ.*, 35 (2001).

23. Γ. Ε. Ροδολάκης, «Η ναυτική νομοθεσία της Ύδρας (1803-1818). Τα “Θεσπίσματα”, οι “Πολιτικοί και Θαλασσοεμπορικοί νόμοι”, οι “Θαλασσοεμπορικοί νόμοι”», *Ε.Κ.Ε.Ι.Δ.*, 38 (2004), 267-273 (η παρούσα έκδοση).

24. Βασ. Βλ. Σφυρόερας, *Αρχείον Ψαρών, Α (1821-1824)*, «Ακαδημία Αθηνών: Μνημεία της ελληνικής ιστορίας, 7», Αθήνα 1974. Εκδίδονται 479 έγγραφα και 2 παραρτήματα.

25. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Αρχείο Χατζηπαναγιώτη, Α*, Αθήνα 1973. Εκδίδονται 20 κείμενα.

γ) Ομάδα με λίγα έως ελάχιστα προβλήματα ορθογραφίας.

Συνήθως προέρχονται από μια γραμματεία που την αποτελούν «μορφωμένοι» για την εποχή, ή οι συγγραφείς τους είναι επίσης μορφωμένοι και έτσι τα προβλήματα της ορθογραφίας εμφανίζονται σε μικρό βαθμό. Οι εκδότες συνεπώς δε χρειάζεται να κάνουν μεγάλες παρεμβάσεις. Στην ομάδα υπάγονται:

αα) Τα Πατριαρχικά σιγίλλια, οι εγκύκλιοι, οι τόμοι, τα πιττάκια, τα γράμματα, οι διαγνώσεις, οι συνοδικές αποφάσεις κ.λπ. για διάφορα νομικά θέματα. Είναι γραμμένα στη λόγια εκκλησιαστική γλώσσα της εποχής. Ενδεικτικά, από το πλήθος των εκδόσεων, αναφέρονται: α) Πατριαρχική εγκύκλιος του 1477²⁶, το κείμενο της οποίας παραδίδεται σε αντίγραφο, πιθανότατα αντίγραφο από κάποιο από τα κείμενα που στάλθηκαν στις εκκλησιαστικές περιφέρειες, με λίγα λάθη· γι αυτό οι εκδότες αποφεύγουν να διορθώσουν: «κάποιες ανορθογραφίες. ...επειδή αποτελούν γραφές που είχαν επικρατήσει στην εκκλησιαστική γραμματεία»· αποκαθιστούν επίσης: «κάποια λάθη που οφείλονται προφανώς στη μηχανική γραφή του κειμένου», β) Η νέα έκδοση των μόνων γνωστών σπαραγμάτων από τον «Ιερό Κώδικα» του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης²⁷.

ββ) Οι Συλλογές κανόνων δικαίου εκκλησιαστικού και πολιτικού, όπως νομοκάνονες, παραφράσεις βυζαντινών ιδίως νομικών κειμένων, νομικές πραγματείες κ.ά., γραμμένα άλλα στη λόγια γλώσσα άλλα στη λαϊκή. Ενδεικτικά αναφέρονται: α) Ο Νομοκάνων «πάνυ ωφέλιμον και πλουσιώτατον»²⁸, με κείμενο που «απηλλάγη των ορθογραφικών λαθών...», β) Ο «Νομοκάνων Γεωργίου Τραπεζουντίου»²⁹, η έκδοση του οποίου «αποτελεί πιστήν αντιγραφὴν του χειρογράφου», γ) Η «Παράφραση της Sinopsis minor» από το Θ. Ζυγομαλά³⁰, στην έκδοση της οποίας οι παρεμβάσεις είναι ελάχιστες, πράγμα που εξηγείται λεπτομερώς στην εισαγωγή και

26. Μάχη Παΐζη Αποστολοπούλου – Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Μετά την Κατάκτηση. Στοχαστικές προσαρμογές του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σε ανέκδοτη εγκύκλιος του 1477*, Αθήνα 2006, 55-66 (Το κείμενο) και 53-54 (Ο τρόπος έκδοσης).

27. Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Ο «Ιερός Κώδιξ» του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στο Β' μισό του ΙΕ' αιώνα. Τα μόνα γνωστά σπαραγμάτα*, Αθήνα, 1992, ιδιαίτερα σ. 88 (Κριτικά σημεία και ο τρόπος έκδοσης).

28. Σ. Ν. Τρωϊάνος, *Νομοκάνων «πάνυ ωφέλιμον και πλουσιώτατον»*, Ο υπ' αριθμόν 8 κώδιξ της Λίνδου, *Αρχεῖον εκκλησιαστικού και κανονικού δικαίου* 23 (1968) 38-53, 97-118, 162-176 και 24 (1969) 35-55. Εκδόθηκε ο πίνακας περιεχομένων συνοδευόμενος από τα incipit και desinit και κεφαλαίων και παραγράφων.

29. Χ. Παπαστάθης, «Νομοκάνων Γεωργίου Τραπεζουντίου (1730)», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 27-28 (1980-1985), 1985, 363-631. Για τον τρόπο έκδοσης βλ. σ. 375.

30. S. Perentidis, *Théodore Zygomalas et sa Paraphrase de la Synopsis minor*, Αθήνα 1994. Για τον τρόπο έκδοσης βλ. σ. 78 (Principes retenus pour l' édition du texte).

δ) Η «Προθεωρία εις τους Νόμους» του Χρύσανθου Νοταρά³¹, στην οποία: «θεωρήθηκε απαραίτητο να γίνουν κάποιες διορθώσεις. Συγκεκριμένα, αποκαταστάθηκε η στίξη και κεφαλαιογραφήθηκαν οι λέξεις μετά την τελεία. Ακολουθήθηκε η σύγχρονη ορθογραφία... εκτός από τις σαφώς εδραιωμένες ορθογραφίες του 18ου αιώνα».

γγ) Τα νομοθετήματα των παραδουνάβειων χωρών που είναι γραμμένα στα ελληνικά. Αναφέρονται ενδεικτικά: α) Το «Νομικόν Πρόχειρον» του Μιχαήλ Φωτεινόπουλου, ο εκδότης του οποίου σημειώνει: «διετήρησα κατά βάσιν την ενίοτε εσφαλμένη ορθογραφίαν (του χειρογράφου)... επήνεγκον και ορθογραφικάς τινας διορθώσεις»³², β) Η «Δικανική Τέχνη» του Δημητρίου Καταρτζή-Φωτιάδου όπου ο εκδότης δηλώνει: «τηρώ πιστώς την ορθογραφίαν των χειρογράφων πλήν της δι' ο γραφής των εις -ωντας μετοχών...»³³.

Β'. ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Στη συνέχεια θα περιγραφεί συνοπτικά ποιά μέθοδο ακολουθούν πολλοί από τους πιο σημαντικούς εκδότες εκείνων ειδικά των πηγών του μεταβυζαντινού δικαίου που κατατάξαμε στις δύο πρώτες ομάδες που αναφέραμε παραπάνω (κωδίκων Νοταριακών, Μοναστηρικών κ.λπ., αποφάσεων κριτηρίων, λυτών δικαιοπρακτικών εγγράφων). Η ανασκόπηση, επειδή θα έπρεπε να τεθεί ένα χρονικό όριο, ξεκινά από τα μέσα του 20ού αιώνα με ορόσημα, το 1948, έτος κατά το οποίο άρχισε η έκδοση της Επετηρίδας του Κέντρου (Αρχείου τότε) Έρευνας της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών (ΕΚΕΙΕΔ)³⁴ και το 1951-52, έτη που εγκρίθηκαν και δημοσιεύτηκαν οι «Κανόνες». Κριτήριο για την αναφορά κάποιας έκδοσης αποτελεί ο αξιόλογος αριθμός νοταριακών πράξεων ή εγγράφων ή αποφάσεων που εμπεριέχονται, με την επιφύλαξη ότι η τυχόν παράλειψη κάποιου εκδότη οφείλεται αποκλειστικά σε

31. Π. Στάθη, «Χρύσανθου Νοταρά Προθεωρία εις τους Νόμους», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 6 (2000), 181-278, ιδιαίτερα 197 (Η έκδοση).

32. Π. Ι. Ζέπος, *Μιχαήλ Φωτεινοπούλου Νομικόν Πρόχειρον (Βουκουρέστιον (1765), Αρχείον Ιδ. Δικαίου, ΙΖ' (1959), 31. Βλ. επίσης: Π. Ι. Ζέπος – Val. Al. Georgescu – Α. Σιφωνιού-Καράπα, Νομικόν Πρόχειρον. Συνταχθέν υπό Μιχαήλ Φωτεινοπούλου εις Βουκουρέστιον (1765-1777), Ε.Κ.Ε.Ι.Ε. Δ., 24-26 (1977-1979), Αθήνα 1982, LVI-LVIII.*

33. Δ. Β. Οικονομίδου, «Η “Δικανική Τέχνη” του Δημητρίου Καταρτζή-Φωτιάδου», *Ε. Α(=Κ). Ε. Ι. Ε. Δ.*, 3 (1950), 26.

34. Αναφορά των εκδόσεων πηγών του μεταβυζαντινού δικαίου που περιλαμβάνονται στην εν λόγω Επετηρίδα, βλ. Λ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Αντί προλόγου: Οι προκλήσεις της έρευνας σε περιβάλλον νομικής ανομοιομορφίας», *Vaticanus*, ό. π. (3), 31, σημ. 62.

αμέλεια. Η σειρά επίσης που αναφέρονται οι εκδότες είναι αλφαβητική, δίνεται προτεραιότητα στους νομικούς-ιστορικούς του δικαίου και ακολουθούν εκδόσεις από μή νομικούς· πλήν όμως προτάσσεται τιμητικά ένας από τους σπουδαιότερους ιστορικούς του δικαίου, ο Γεωργιος Πετρόπουλος, ο οποίος με τους έξι τόμους νοταριακών πράξεων που δημοσίευσε σχημάτισε τον πυρήνα του *corpus* των νομικών εγγράφων του μεταβυζαντινού δικαίου στην Ελλάδα³⁵.

Ι. Οι ιστορικοί του δικαίου ως εκδότες

1. Καθηγητής Γεώργιος Α. Πετρόπουλος.

α) Στα «Νομικά έγγραφα Σίφνου» αναφέρει³⁶: «Η έκδοσις των εγγράφων τούτων γίνεται κατά το πρότυπον περίπου της εκδόσεως παπύρων... Τα πλείστα των ενταύθα δημοσιευομένων εγγράφων είναι κακογεγραμμένα και ιδίως ανορθόγραφα. Αποκατέστησα την ορθογραφίαν, ήτις αν διετηρείτο θα εδυσχέραιεν αναιτίως την ανάγνωσιν και την μελέτην των· τινάς όμως ιδιορρύθμους ανορθογραφίας διετήρησα, όπως άλλωστε διετήρησα μετά θρησκευτικής ευλαβείας την σύνταξιν.»

β) Εκδίδει πέντε τόμους με νοταριακές πράξεις και κώδικες³⁷. Στον πρώτο, τον κώδικα του νοτάριου Παναγή Πούλου, δε διορθώνει την ορθογραφία, επειδή ο εν λόγω νοτάριος: «υπήρξε λίαν πεπαιδευμένος δια

35. Ο εν λόγω χαρακτηρισμός δικαιολογείται, αν αναλογιστούμε ότι το άθροισμα των πράξεων που εκδίδει σ' αυτούς τους έξι τόμους (4631 πράξεις) αναλογεί με το μισό περίπου (47%) του αθροίσματος των πράξεων των 31 κωδίκων που περιλαμβάνονται στο Παράρτημα (9831 πράξεις).

36. Γ. Α. Πετρόπουλος, *Νομικά έγγραφα Σίφνου της Συλλογής Γ. Μαριδάκη* (1684-1835) μετά συμβολών εις την έρευναν του μεταβυζαντινού δικαίου, «Ακαδημία Αθηνών: Μνημεία της ελληνικής ιστορίας, τ. 3, τεύχος 1», Αθήνα 1956, ιδ'. Εκδίδονται 104 πράξεις.

37. Γ. Α. Πετρόπουλος, «Μνημεία του μεταβυζαντινού δικαίου (Παράρτημα της Επιστημονικής Επετηρίδος της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών)»: τ. 1. Ο Κώδιξ του Νοταρίου Αθηνών Παναγή Πούλου, ετών 1822-1833, Αθήνα 1957, (εκδίδονται 860 πράξεις) · τ. 2. Νοταριακαί πράξεις Παξών διαφόρων Νοταρίων των ετών 1658-1810, Αθήνα 1958, σ. θ. (εκδίδονται 629 πράξεις) · τ. 3. Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου των ετών 1663-1779, Αθήνα 1960 (εκδίδονται 1802 πράξεις) · τ. 4. Α'. Νοταριακαί πράξεις Κεφαλληνίας της συλλογής Ε. Μπλέσσα, των ετών 1701-1865 (Α' Νοταριακαί πράξεις Αργοστολίου-Σαμόλι Κεφαλληνίας της συλλογής Ε. Μπλέσσα, των ετών 1701-1762. Β' Νοταριακός Κώδιξ Μαντζαβινάτων Κεφαλληνίας των ετών 1631-1746. Γ' Νομικά έγγραφα Κεφαλληνίας των ετών 1572-1865 της οικογενείας Ε. Μπλέσσα), Β'. Έγγραφα της Ηπείρου και ιερών Μονών Αιτωλίας των ετών 1701-1887, Αθήνα 1962, σ. θ'. (εκδίδονται συνολικά 501 πράξεις) · τ. 5. Α'. Νοταριακαί πράξεις Χίου των ετών 1724-1780. Β. Έγγραφα Ρόδου και Καστελλορίζου των ετών 1847-1874, Αθήνα 1963, (εκδίδονται συνολικά 735 πράξεις).

την εποχήν του, κυριολεκτικώς λόγιος». Στους άλλους τέσσερις την αποκαθιστά, χωρίς να θίξει τη σύνταξη, επειδή: «Η ανάγνωσις των πράξεων τούτων είναι δυσχερής ένεκα της επικρατούσης εν αυτοίς κακογραφίας και της αξιοθρηνήτου εν γένει ανορθογραφίας. Ουδεμία σχεδόν λέξις των κειμένων τούτων είναι ορθώς γεγραμμένη, τούτο δε καθιστά την κατανόησιν και την μελέτην αυτών δυσκολωτάτην, άν μη αδύνατον. Έκρινα δια τούτον αναγκαίον να αποκαταστήσω μέχρις ωρισμένου σημείου την ορθογραφίαν των λέξεων...» (βλ. τ. 2, σ. θ').

Έχει παρατηρηθεί ότι ο Γ. Α. Πετρόπουλος ακολουθεί διαφορετική μέθοδο ενώ εκδίδει του ίδιου είδους πηγές³⁸. Όμως, η σχολαστική τήρηση της εξωτερικής εικόνας των Σιφνείων εγγράφων σε σχέση με το συνεχές κείμενο των πράξεων των άλλων τόμων δε συνιστά ουσιώδη διαφορά μεθόδου, που έτσι κι αλλιώς επισκιάζεται από την αποκατάσταση μόνο της ορθογραφίας με σκοπό να βοηθήσει την κατανόηση και τη μελέτη των εγγράφων· ούτε βέβαια η έκδοση του ορθογράφου Πούλου, συνιστά εφαρμογή άλλης μεθόδου.

2.- Ξενοφών Α. Αντωνιάδης, «Αρχείο Εγγράφων Σχύρου»³⁹.

Τα έγγραφα εκδίδονται μέ σύγχρονη ορθογραφία και τονισμό (μονοτονικό) και παράλληλα με φωτογραφία τους: «πιστεύοντας πως η πιστή τήρηση της άμετρης ανορθογραφίας των περισσοτέρων εγγράφων αποβαίνει εις βάρος της κατανόησης του περιεχομένου». Επιπλέον, οι λέξεις τονίζονται στη σωστή συλλαβή, συμπληρώνεται η στίξη όπου είναι απαραίτητη, μπαίνει κεφαλαίο αρχικό στα ονόματα προσώπων και τόπων και χωρίζονται οι στίχοι με πλάγιες κεραίες αλλά χωρίς αρίθμηση.

3.- Ιάκωβος Τ. Βισβίζης. Στις εκδόσεις ανάλογα με την περίπτωση:

α) Ακολουθεί τη διπλωματική μέθοδο, ή παραπέμποντας ρητά στους «Κανόνες»⁴⁰, ή επειδή τα έγγραφα «είναι αρκετά ορθογραφημένα και γίνονται εύκολα κατανοητά»⁴¹, ή επειδή «είναι πρωτότυπα»⁴².

β) Χρησιμοποιεί «μικτόν ενιαίον τρόπον» και για τα πρωτότυπα και για τα αντίγραφα με κοινά κριτικά σημεία και διορθώνει τα ορθογραφικά λάθη χωρίς να μεταβάλλεται ο τύπος των λέξεων ή η φθογγολογική παράδοση του κειμένου με σκοπό να δώσει τη δυνατότητα στον Έλληνα νομικό:

38. Βλ. Δ. Τσούρκα-Παπαστάθη, ό. π. (11), 103 και σημ. 3.

39. Ξ. Α. Αντωνιάδης, ό. π. (21), 11. Εκδίδονται 170 έγγραφα.

40. Ι. Τ. Βισβίζης, «Το κληρονομικόν δικαίωμα των συζύγων επί ατέκνου γάμου εις την Πάρον κατά 18ον αιώνα», *Ε.Α(=Κ).Ε.Ι.Ε.Δ.*, 8 (1958), 153 (σημείωση). Εκδίδονται έγγραφα 34 έγγραφα.

41. Ι. Τ. Βισβίζης, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)», *Ε.Α(=Κ).Ε.Ι.Ε.Δ.*, 4 (1951), 7-8. Εκδίδονται 88 έγγραφα.

42. Ι. Τ. Βισβίζης, «Τινά περί των προικίων εγγράφων κατά την βενετοκρατίαν και την τουρκοκρατίαν», *Ε.Α(=Κ).Ε.Ι.Ε.Δ.*, 12 (1965/ 1968), 77. Εκδίδονται 24 έγγραφα.

«να κατανοήσει ευχερώς το περιεχόμενον των εκδιδομένων και τον τρόπον της συντάξεως των νοταριακών εγγράφων κατά την εποχήν κατά την οποίαν εγράφησαν»⁴³.

γ) Δεν προβαίνει σε διπλή φιλολογική και διπλωματική δημοσίευση, όπως δηλώνει, επειδή ο σκοπός της έκδοσης και η «προέχουσα νομική σημασία» των εγγράφων δεν τη δικαιολογεί. Για τούτο, διορθώνονται τα ορθογραφικά λάθη, ώστε το κείμενο να είναι «ευχερώς κατανοητόν», αλλά στο κριτικό υπόμνημα σημειώνονται η γραφή του εγγράφου, ο τονισμός των κυρίων ονομάτων προσώπων και τόπων και οι υπογραφές όπως έχουν γραφτεί⁴⁴.

4. Καθηγητής Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος – Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη. «Κώδιξ μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης»⁴⁵.

Κατά τη μεταγραφή διατηρήθηκε πιστά η ορθογραφία και η στίξη του χειρόγραφου. Όπου υπάρχει παρέκκλιση ή διόρθωση σημειώνεται με το αντίστοιχο κριτικό σημείο. Αντικαταστάθηκε με κεφαλαίο μόνο το πρώτο γράμμα της αρχής της εγγραφής, ενώ στα αρχικά τόπων, ονομάτων και λέξεων μετά από τελεία δεν έγινε διόρθωση. Διατηρήθηκαν ο τονισμός των λέξεων, ο χωρισμός των συλλαβών και η ένωση ή ο χωρισμός λέξεων που υπάρχουν στον κώδικα. Κριτικά σημεία χρησιμοποιούνται τα καθιερωμένα. Ο σκοπός των εκδοτών και ο λόγος που τηρούνται αυτές οι αρχές τονίζεται ιδιαίτερα ως εξής: «*Η άνευ οίωνδῃποτε επεμβάσεων έκδοσις του χειρογράφου σκοπόν έχει την όσον το δυνατόν πιστότερον απόδοσιν της αρχικής και γνησίας μορφής του κειμένου, ώστε ο αναγνώστης να αποκομίση ζωηράν και ανάγλυφον, κατά το δυνατόν, εικόνα του Κώδικος ο δε είδικός επιστήμων να συναγάγη άνευ παρεμβολών, τα ενδιαφέροντα τον κλάδον του συμπεράσματα*».

Τις ίδιες αρχές ακολουθεί η Βασιλική Θ. Διάφα – Καμπουρίδου⁴⁶.

5.- Γιώργος Ε. Ροδολάκης. «....Συμβάσεις για την εκτέλεση οικοδομικών εργασιών στην Ύδρα»⁴⁷. Η έκδοση δεν παρεκκλίνει από τις αρχές που ακολουθούνται στις εκδόσεις νοταριακών κωδίκων του Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.

43. Ι. Τ. Βισβίτζης. «Αι μεταξύ των συζύγων περιουσιακαί σχέσεις εις την Χίον κατά την τουρκοκρατίαν», *Ε.Α(=Κ).Ε.Ι.Ε.Δ.*, 1 (1948), 75-77 (Παράρτημα: Περί του τρόπου της εκδόσεως των εγγράφων). Εκδίδονται 66 έγγραφα.

44. Ι. Τ. Βισβίτζης. «Δικαστικά αποφάσεις του 17ου αιώνας εκ της νήσου Μυκόνου», *Ε.Α(=Κ).Ε.Ι.Ε.Δ.*, 7 (1957), 29-32. Εκδίδονται 48 αποφάσεις.

45. Νικόλαος Πανταζόπουλος. Σε συνεργασία με τη Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη. *Κώδιξ μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης* τεύχος Α, Θεσσαλονίκη 1974, κζ'-κη'. Εγγραφές 115.

46. Βλ. Βασιλική Θ. Διάφα – Καμπουρίδου, *Ο Κώδιξ της Επισκοπής Σερβίων και Κοζάνης των ετών 1849-1868*, Κοζάνη 2006, 17. Εκδίδονται 201 πράξεις.

47. Γ. Ε. Ροδολάκης, ό. π. (22), 32-33 (Οι αρχές της έκδοσης). Εκδίδονται 95 έγγραφα.

6. Ακαδημαϊκός Μενέλαος Α. Τουρτόγλου.

α) «Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου (17ος-19ος αι.)»⁴⁸, β) «Η νομολογία των κριτηρίων της Νάξου (17ος-19ος αι.)»⁴⁹ και γ) Σε συνεργασία με την Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Η συμβολή των Δραγομάνων του στόλου στην προαγωγή της δικαιοσύνης των νήσων του Αιγαίου»⁵⁰.

Και στις τρεις εργασίες διατηρείται κατά κανόνα η ορθογραφία των εγγράφων, σιωπηρές διορθώσεις γίνονται όπου τούτο κρίθηκε αναγκαίο, κεφαλαιογραφούνται τα κύρια ονόματα, τοπωνύμια κ.λπ. και προστίθενται σημεία στίξης όπου χρειάζεται για την καλύτερη κατανόηση του κειμένου.

7.- Δέσποινα-Ειρήνη Τσούρκα-Παπαστάθη. «Η νομολογία του κριτηρίου της ελληνικής «Κομπανίας» του Σιμπίου Τρανσυλβανίας»⁵¹.

Μεταξύ των άλλων επισημαίνεται: «Η διπλωματική έκδοση των κωδίκων αποσκοπεί στην όσο το δυνατόν πιο πιστή απεικόνιση του πρωτοτύπου... διατηρήθηκε η ορθογραφία, η σύνταξη, ο συλλαβισμός και η στίξη του κάθε συντάκτη, ενώ όπου έγιναν διορθωτικές παρεμβάσεις για την καλύτερη κατανόηση του κειμένου, αυτές σημειώνονται με τα αντίστοιχα εκδοτικά σημεία». Στο Α' μέρος της έκδοσης, τη μεταγραφή του πρωτότυπου ακολουθεί, μέσα σε αγκύλες, το ίδιο κείμενο (γραμμένο μονοτονικά), με μερική αποκατάσταση της ορθογραφίας, του τονισμού και της στίξης: «ώστε να είναι πιο κατανοητό στο μη εξοικειωμένο με τη δημώδη γλώσσα αναγνώστη, ιδιαίτερα το νομικό».

8.- «Εκδόσεις Νοταριακών Κωδίκων» από το ερευνητικό προσωπικό του Κ. Ε. Ι. Ε. Δ. της Ακαδημίας Αθηνών.

Εκδόθηκαν οι κώδικες των νοταρίων Μηνιάτη, Χοντρομάτη, Βαραγκά, Κατωιμέρη, Αλεξάκη⁵² και ο κώδικας Vaticanus gr. 2639⁵³. Στις εκδόσεις αυτές εφαρμόστηκαν κατ' αρχήν οι «Κανόνες», λήφθηκαν επίσης υπόψη οι επιφυλάξεις που έχουν διατυπωθεί στο «Σύντομον διάγραμμα» και η πρακτική που ακολουθείται στο Κ.Ε.Ι.Ε.Δ. Στο Vaticanus gr. 2639 γίνεται επιπλέον εκτενής δικαιολόγηση της εν λόγω εκδοτικής επιλογής (δηλαδή

48. Μενέλαος Α. Τουρτόγλου, «Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου (17ος-19ος αι.)», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 27-28 (1980-1981/ 1985), 18. Εκδίδονται 209 αποφάσεις.

49. Μενέλαος Α. Τουρτόγλου, «Η νομολογία των κριτηρίων της Νάξου (17ος-19ος αι.)», *Μνημοσύνη*, 14 (1998-2000), 116. Εκδίδονται 57 αποφάσεις.

50. Μενέλαος Α. Τουρτόγλου – Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, *Η συμβολή των Δραγομάνων του στόλου στην προαγωγή της δικαιοσύνης των νήσων του Αιγαίου*, «*Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*», 36 (2002), Παράρτημα 2», 29. Εκδίδονται 68 αποφάσεις.

51. Δ.-Ε. Τσούρκα Παπαστάθη, *Η νομολογία του κριτηρίου της ελληνικής «Κομπανίας» του Σιμπίου Τρανσυλβανίας, 17ος-18ος αι.*, *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 42 (2011), «Παράρτημα 10», 28-29 (Η έκδοση). Εκδίδονται 284 εγγραφές.

52. Βλ. Π. 2, Π. 4, Π. 5, Π. 6 και Π. 7 αντίστοιχα.

53. Βλ. Vaticanus, ό. π. (3). Ειδικά, για τις «Αρχές της έκδοσης», βλ. σ. 47-49.

δημοσίευση μόνο του διορθωμένου κειμένου) και επισημαίνεται ότι ο εκδότης ειδικά νοταριακών κειμένων πρέπει να έχει αποφασίσει ποιός είναι ο πραγματικός σκοπός της έκδοσης που πραγματοποιεί: να παρουσιαστεί ένα κείμενο ευκολοδιάβαστο από το μέσο αναγνώστη.

Ειδικότερα σε όλες τις εκδόσεις: Αποκαθίσταται πλήρως η ορθογραφία στο Μηνιάτη μόνο μερικώς και όπου ήταν αναγκαίο), αλλά παραμένει ανέπαφος ο συντακτικός, γραμματικός και φθογγολογικός τύπος του κειμένου. Οι αυτόγραφες υπογραφές μόνο διατηρούνται όπως ακριβώς έχουν γραφτεί. Οι ιδιωματικές λέξεις και τα δάνεια από την ιταλική γλώσσα, όπως κι αν εκφέρονται, δεν αλλοιώνονται. Διορθώνεται η στίξη, τα σημεία της όμως προστέθηκαν με φειδώ. Χρησιμοποιούνται όπου είναι απαραίτητο απόστροφος, διαλυτικά, υποδιαστολή και ενωτικό. Γίνεται χωρισμός λέξεων όπου είναι αδικαιολόγητα ενωμένες. Τίθενται κεφαλαία στην αρχή της πρώτης λέξης μετά από τελεία, στα αρχικά των κυρίων ονομάτων, των προσώπων και στα τοπωνύμια. Χρησιμοποιούνται τέλος τα καθιερωμένα κριτικά σημεία.

Έγινε μπορετό να πλουτιστούν με φωτογραφίες, μόνο η έκδοση του κώδικα Vaticanus 2639, όπου δημοσιεύονται (σ. 357-270) φωτογραφίες 14 πράξεων και η έκδοση του κώδικα του Μηνιάτη, όπου δημοσιεύεται (σ. 1221) η φωτογραφία μίας σελίδας του μόνο (το τέλος της πράξης αριθ. 379).

II. Εκδόσεις από μη νομικούς

1.- Εκδόσεις Νοταριακών Κωδίκων⁵⁴.

Όπως παρατηρήσαμε στην αρχή της παρούσας τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει σε μεγάλο αριθμό εκδόσεις νοταριακών κωδίκων⁵⁵. Στις εκδόσεις αυτές (εκτός από εκείνες του Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.), ακολουθούνται οι εξής αρχές:

α) Διπλωματική μέθοδος.

Σε όλες σχεδόν τις εκδόσεις δηλώνεται ότι η έκδοση γίνεται: «Σύμφωνα με την καθιερωμένη διπλωματική μέθοδο», «σύμφωνα με τους κανόνες

54. Βλ. Π. 1, Π. 3, Π. 8 ως Π. 31.

55. Στους εν λόγω κώδικες θα μπορούσε να προστεθεί η έκδοση ενός ακόμα, ο οποίος, μολονότι δεν είναι κάποιου επώνυμου νοτάριου, όμως περιέχει αντίγραφα νοταριακών πράξεων που αφορούν μια συγκεκριμένη οικογένεια της Κεφαλονιάς. Βλ. Κωνσταντίνα Αλεξοπούλου, Νικολέτα Βλάχου, Μαρία Μπαλού, Μαρία Ντούντα, Αναστάσιος Παπαϊωάννου, Αικατερίνη Πέτρου, Γρηγόριος Σαμοΐλης, *Νοταριακές πράξεις του κώδικα της οικογένειας Τυπάλδου-Λασκαράτου (16ος-17ος αιώνας)*, Κέρκυρα 2009. Ο κώδικας περιλαμβάνει 296 πράξεις. Η «μέθοδος έκδοσης» αναλύεται στις σ. xliv-xlvi (εφαρμόστηκαν «οι αρχές την διπλωματικής εκδοτικής μεθόδου», με διατήρηση της ορθογραφίας και τονισμού).

της καθιερωμένης διπλωματικής μεθόδου», «ακολουθείται η διπλωματική μέθοδος». Σε μερικές εκδόσεις αναφέρεται απλώς και μόνο «διπλωματική έκδοση»⁵⁶, ενώ σε άλλες, μαζί με τα παραπάνω γίνεται επιπλέον ειδικά παραπομπή στους «Κανόνες»⁵⁷. Συναντάμε ακόμα σε μία έκδοση πληρέστερη δήλωση: «Διπλωματική έκδοση. Εκδώσαμε τις πράξεις σύμφωνα με τις οδηγίες της επιτροπής εκδόσεως βυζαντινών κειμένων»⁵⁸.

Η εν λόγω διπλωματική μέθοδος αναλύεται στα ακόλουθα:

αα) Διατηρείται η ορθογραφία και ο τονισμός του πρωτότυπου. Γίνεται αποκατάσταση της στίξης, χωρισμός λέξεων και μπαίνουν κεφαλαία γράμματα (στα κύρια ονόματα, στα τοπωνύμια και κατά κανόνα στο πρώτο γράμμα μετά από τελεία). Η αποκατάσταση της στίξης γίνεται κατά κανόνα ή στο σύνολο του κειμένου, ή όπου «κρίνεται απόλυτα αναγκαίο»⁵⁹, ή «με πολλή φειδώ»⁶⁰. Σε μία έκδοση δεν κεφαλαιογραφείται ούτε το πρώτο γράμμα μετά τη χρήση της τελείας «διότι αυτό θα σήμαινε ευρεία παρέμβαση στο κείμενο και διατάραξη της αρχικής μορφής του»⁶¹.

ββ) Σε ορισμένες εκδόσεις διατηρείται η ορθογραφία, αλλά χρησιμοποιείται το μονοτονικό σύστημα ως προς τον τονισμό⁶². Η επιλογή του μονοτονικού δικαιολογείται ειδικότερα στην έκδοση του Αμάραντου⁶³, επειδή: «κρίθηκε απαραίτητη για την άνετη ανάγνωση και κατανόηση του κειμένου, αφού, όπως προαναφέρθηκε, όχι μόνο η ανορθογραφία του συντάκτη αποτελεί συχνά εμπόδιο στην ανάγνωση, αλλά και ειδικά στην περίπτωση του τονισμού η χρήση του εκφεύγει από τους γραμματικούς αλλά και τους φωνητικούς κανόνες, ενώ συχνά είναι δυνατό να οδηγήσει σε λαθεμένες αναγνώσεις»: στην έκδοση του Μοντεσάντου⁶⁴: «γιατί θεωρούμε ότι σε ένα ανορθόγραφο κείμενο το πολυτονικό μάλλον προβλήματα μπορεί να δημιουργήσει».

β) Μη εφαρμογή της διπλωματικής μεθόδου.

αα) Οι εκδότες του Τ(ρ)ουμπίνου⁶⁵ πάνε ένα βήμα παραπέρα διατη-

56. Βλ. Αμάραντος (Π. 10), Μαράς, Β. κατ. 148 (Π. 19), Μπαρμπαρίγος (Π. 20), Καπιάνος (Π. 23), Φαρμάκης (Π. 30).

57. Βλ. Βαρούχας (Π. 1), Ολόκαλος (Π. 3), Σουριάνος (Π. 11), Γρηγορόπουλος (Π. 15), Τοξότης (Π. 21).

58. Βλ. Βαρούχας (Π. 1).

59. Βλ. Βρανιανίτης (Π. 9).

60. Βλ. Φαρμάκης (Π. 30).

61. Βλ. Βρανιανίτης (Π. 9).

62. Βλ. Αμάραντος (Π. 10), Σουριάνος (Π. 11), Βλασσόπουλος (Π. 12) και Μοντεσάντος (Π. 13).

63. Βλ. Αμάραντος (Π. 10).

64. Βλ. Μοντεσάντος (Π. 13).

65. Βλ. Τ(ρ)ουμπίνος (Π. 28).

ρώντας την ορθογραφία μόνο στο πρώτο έγγραφο και στο τελευταίο, ενώ σε όλα τα άλλα την αποκαθιστούν: «για να είναι προσιτά στους ερευνητές άλλων κλάδων». Επιπλέον, η μεταγραφή γίνεται στο μονοτονικό σύστημα: «αφού ούτως ή άλλως υπάρχει σχεδόν απόλυτη σύγχυση στο τονικό σύστημα του γραφέα και τα πνεύματα».

ββ) Στην έκδοση του Αρώνη μόνο, δηλώνεται ρητά ότι δεν ακολουθείται η διπλωματική μέθοδος⁶⁶. Παραθέτουμε αποσπάσματα από την πολύ ενδιαφέρουσα δικαιολόγηση της επιλογής των εκδοτών: «Τα έγγραφα του κώδικα δεν έχουν εκδοθεί με τη λεγόμενη διπλωματική μέθοδο... Όσοι ακολουθούν την μέθοδο αυτή, ...ίσως προσφέρουν πιο αυτούσιο το υλικό στους ερευνητές διαφόρων επιστημονικών κλάδων...το οποίο οι τελευταίοι επεξεργάζονται αναλόγως. Παρατιθέμενο όμως το κείμενο των εγγράφων με μη αποκατεστημένες τις ανορθογραφίες, τις ασυνέπειες και τις άλλες αταξίες εξ αιτίας του γεγονότος ότι οι συντάκτες των είναι συνήθως ολιγογράμματοι, παρέχει αρκετές, κουραστικές από τη φύση των, δυσκολίες στο ευρύτερο, μη εξοικειωμένο όμως με τα πράγματα, κοινό των επιστημόνων και λογίων γενικώτερα. Ο τελευταίος αυτός λόγος είναι εκείνος που μας ώθησε να εκδώσουμε τα έγγραφα αποκατεστημένα ορθογραφικώς». Με λίγα λόγια, οι εκδότες κάνουν αποκατάσταση της ορθογραφίας, εκτός από τα κείμενα των υπογραφών: «χωρίς να θίξωμεν ούτε κατ' ελάχιστο την τυπολογική και φθογγολογική υφή των λέξεων, πράγμα που θα ήταν απαράδεκτο.... εν προκειμένω μας ενδιαφέρει να διευκολυνθούν όχι μόνο οι μελετητές των συναφών επιστημονικών κλάδων αλλά και οι ενδιαφερόμενοι φιλαναγνώστες του γενέθλιου τόπου του γραφέα». Παραθέτουν επιπλέον πανομοιότυπα ώστε ο χρήστης να μπορεί: «να προβεί στις διαπιστώσεις του όσον αφορά στην παιδεία που διαθέτει ο νοτάριος».

γ) Σε πολλές εκδόσεις, υπάρχει κριτικό υπόμνημα στο τέλος κάθε πράξης⁶⁷.

δ) Οι περισσότεροι εκδότες παραθέτουν πανομοιότυπα πράξεων⁶⁸. Ο

66. Βλ. Αρώνης (Π. 29), 43-44. Σημειώνουμε ότι επίκειται η έκδοση του δεύτερου τόμου με νοταριακές πράξεις του παπα-Στέφανου Αρώνη, των ετών 1742-1762, ως Παράρτημα αριθ. 13 του τ. 45 της Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ. Στον εν λόγω τόμο η εκδοτική μέθοδος δεν έχει αλλάξει και επιπλέον οι εκδοτικές επιλογές έχουν ακόμα πληρέστερη δικαιολόγηση.

67. Βλ. Βαρούχας (Π. 1), Ολόκαλος (Π. 3), Αμάραντος (Π. 10), Τοξότης (Π. 21), Σπυρής (Π. 22), Κατζαράς (Π. 24), Βερβιτζιώτης (Π. 26), Βλαστός (Π. 31).

68. Βλ. Βαρούχας (Π.1), Ολόκαλος (Π. 3), Κασιμάτης (Π. 8), Βρανιανίτης (Π. 9), Αμάραντος (Π. 10), Σουριάνος (Π. 11), Βλασσόπουλος (Π. 12), Μοντεσάντος (Π. 13), Μαρράς, (Π. 19), Τοξότης (Π. 21), Σπυρής (Π. 22), Φανάρης (Π. 27), Τ(ρ)ουμπίνος (Π. 28), Αρώνης (Π. 29) κ.ά.

κώδικας μόνο του Καπιάνου προσφέρεται ολόκληρος σε φωτογραφίες⁶⁹.

2.- Εκδόσεις δικαιοπρακτικών εγγράφων, αρχείων και κωδίκων μη νοταριακών (μητροπολιτικών, μοναστηριακών κ.λπ).

α) Οι παρακάτω εκδότες, οι οποίοι δεν είναι ιστορικοί του δικαίου, προβαίνουν μόνο σε αποκατάσταση της ορθογραφίας και όλοι, σε γενικές γραμμές, δε θίγουν τα έγγραφα φθολογικά, γραμματικά ή συντακτικά, διορθώνουν τη στιξη, τον τονισμό, βάζουν κεφαλαία, ενώ οι αυτόγραφες υπογραφές παραμένουν όπως έχουν: αα) Ο Δικαίος Β. Βαγιακάκος: «Προς διευκόλυνσιν των αναγνωστών»⁷⁰, ββ) ο Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος⁷¹, γγ) ο Ανδρέας Θ. Δρακάκης: «Άνευ των πολλών των ανορθογραφιών, η διατήρησις των οποίων δεν ενομίσαμεν ότι θα παρουσίαζε σκοπιμότητά τινα»⁷², δδ) ο Εμμανουήλ Ι. Καρπάθιος, Μητροπολίτης Κω: «Καθ' ήν έχομεν προσωπικήν αρχήν, κατά κανόνα, απαλλάσσομεν εν τη εκδόσει ημών τα κείμενα των βριθουσών ανορθογραφιών»⁷³, εε) ο Αντώνιος Φλ. Κατσουνός: «Δεν νομίζω ότι θα ωφελείτο ο αναγνώστης, αν παρέθετον ταύτα ως έχουσιν... αντιθέτως, φρονώ, τον απαλλάσσω από κόπους περιττούς»⁷⁴, ςς) ο Τ. Μαύρος: «Έγινε προσπάθεια ν' αποκατασταθεί η ορθογραφία και η στιξη του κειμένου»⁷⁵, ζζ) ο Σταύρος Χ. Σκοπετέας: «Εθεωρήθη ορθότερον το συστημα της αποκαταστάσεως ορθογραφικώς του κειμένου των εγγράφων»⁷⁶ και ηη) ο Αριστείδης Στεργέλλης: «Για διευκόλυνση της κατανόησης»⁷⁷.

69. Βλ. Καπιάνος (Π. 23).

70. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Μανιάται εις Ζάκυνθον. Επί τη βάσει ανεκδότων εγγράφων του αρχειοφυλακείου Ζακύνθου (1554-1859)», *Ε.Α(=Κ).Ε.Ι.Ε.Δ.*, 5 (1954), 24 (Παρατηρήσεις επί του τρόπου εκδόσεως των εγγράφων) και 6 (1955). Εκδίδονται 129 έγγραφα.

71. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, «Πωλητήρια κι άλλα έγγραφα της παρά την Δημητσάναν μονής του Φιλοσόφου (1626-1787)», *Ε.Α(=Κ).Ε.Ι.Ε.Δ.*, 3 (1950), 120. Εκδίδονται 57 έγγραφα.

72. Α. Θ. Δρακάκης, «Η Σύρος επί τουρκοκρατίας. Τ. Β'. Η δικαιοσύνη και το δίκαιον», *Ε. Ε. Κ. Μ.* 6 (1967), 300. Εκδίδονται 134 έγγραφα.

73. Εμμανουήλ Ι. Καρπάθιος, Μητροπολίτης Κω, *Αρχείον Ιεράς Μητροπόλεως Κω*, τεύχη 1-4, Αθήνα 1958-1962. Βλ. Πρόλογος, τ. 1, 10.

74. Αντώνιος Φλ. Κατσουνός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16ου αιώνας», *Επετ. Μεσαιωνικού Αρχείου (Α.Α.)*, 5 (1955), 49. Εκδίδονται 24 έγγραφα. Ο ίδιος ακολουθεί τις ίδιες μεθοδολογικές αρχές και στα «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου αιώνας», *Ε. Ε. Κ. Μ.* 7 (1968), 25. Εκδίδονται 119 έγγραφα.

75. Τ. Μαύρος, «Ο κώδικας της μονής "Παναγία η σπηλιώτισσα" Ζακύνθου», *Δ.Ι.Ε.Ε.Ε.*, 23 (1980) 459-544, 24 (1981) 450-536, 27 (1984) 354-456, 29(1986) 269-322. Βλ. Πρόλογος, τ. 23, 461.

76. Σ. Χ. Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά εκ Δ. Μάνης των ετών 1547-1830», *Ε. Α(=Κ), Ε. Ι. Ε. Δ.*, 3 (1950), 69. Εκδίδονται 64 έγγραφα.

77. Α. Στεργέλλης, *Τα λυτά έγγραφα του Αρχείου της χώρας Πλωμάρι, τόμοι Α' και Β'*, Αθήνα 1998-2001, 13-14 και ζ', αντίστοιχα. Εκδίδονται 126 και 148 έγγραφα αντίστοιχα.

β) Άλλοι εκδότες, επίσης μη νομικοί, κάνουν διπλωματική έκδοση, όπως διατείνονται, με επιμονή στη διατήρηση της ορθογραφίας του πρωτότυπου, όπως: αα) Ο Δημήτριος Ι. Πολέμης⁷⁸, ββ) ο Αγαμέμνων Τσελίκας⁷⁹ και γγ) ο Paolo Odorico⁸⁰, που δηλώνει, όμως, ότι υιοθέτησε όχι χωρίς δισταγμό το καθιερωμένο από την παράδοση σύστημα έκδοσης των μεσαιωνικών κειμένων. Παρεμβαίνει μόνο για να διαγράψει ή να συμμαζέψει κάποια λάθη, διορθώνει συστηματικά τους τόνους και τα πνεύματα για να βοηθήσει τον αναγνώστη στην κατανόηση του κειμένου. Εκθέτει τέλος τους προβληματισμούς του για το όλο θέμα της μεταγραφής των κειμένων.

III

ΓΙΑ ΜΙΑ ΥΠΟΘΕΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Α.- Οι εκδόσεις των πηγών του μεταβυζαντινού δικαίου τις οποίες απαριθμήσαμε αντιμετώπιστηκαν με γνώμονα την προέχουσα νομική σημασία των εγγράφων που εκδίδονται. Δεν παραλείψαμε να περιγράψουμε τα εκδοτικά προβλήματα που παρουσιάζουν, τη μέθοδο που ακολουθείται στην κάθε μία έκδοση και ιδιαίτερα να εκθέσουμε τις απόψεις των περισσότερων εκδοτών με αντικειμενικότητα, ώστε ο αναγνώστης να έχει μπροστά στα μάτια του την πληρέστερη κατά το δυνατό εικόνα. Η επιμονή στη νομική σημασία των εν λόγω πηγών, οφείλεται στο ότι οι περισσότεροι νοταριακοί κώδικες που έχουν εκδοθεί και περιέχονται στο «Παράρτημα» αναφέρονται και αντιμετωπίζονται ως «πηγές της ιστορίας» και μόνο⁸¹. Πουθενά, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις⁸², στις κατά τα άλλα εμπερι-

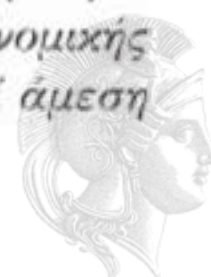
78. Δημήτριος Ι. Πολέμης, *Οι αφεντότοποι της Άνδρου*, Άνδρος 1995, 107. Εκδίδονται 47 έγγραφα. Ο ίδιος έχει εκδόσει με την ίδια μέθοδο πολλά δικαιοπρακτικά έγγραφα.

79. Α. Τσελίκας, *Ικαριακά έγγραφα του 16ου και 17ου αιώνα από το Αρχείο την Πανικαριακής Αδελφότητας Αθηνών - Διπλωματική έκδοση*, Αθήνα 2000. Εκδίδονται 119 έγγραφα.

80. Paolo Odorico, *Le codex B du Monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès)*, Paris 1998, 30-32. Εκδίδει 95 έγγραφες.

81. Οι οποιεσδήποτε διαφωνίες που εκφράζονται στην παρούσα και ως προς λεπτομέρειες της εκδοτικής εργασίας και ως προς τον υποβιβασμό των πηγών του δικαίου σε πηγές της ιστορίας μόνο δεν έχουν –με κανένα τρόπο δεν έχουν– σκοπό να υποβιβάσουν την αξία αυτών των εκδόσεων, που αποτελούν σημαντικότερη προσφορά στην επιστήμη. Ο γράφων, έχοντας ο ίδιος (μόνος ή με συλλογική εργασία) εκδόσει και νοταριακούς κώδικες και κοινοτικά κατάστιχα και λυτά έγγραφα, δεν μπορεί παρά να υποκλιθεί στις εν λόγω αξιολογες και πολύμοχθες εργασίες, άσχετα από τις διαφωνίες του.

82. Βλ. Αμάραντος (Π. 10), 23 «*Η χρησιμότητα και η αμεσότητα των πληροφοριών που παραδίδονται καθιστά τους νοταριακούς κώδικες πραγματικό θησαυρό για τους ερευνητές της ιστορίας του δικαίου, και φυσικά της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας...*» Καπιάνος (Π. 23), 39-40 «*Το πρωτόκολλο του Καπιάνου αποτελεί άμεση*

στατωμένες εισαγωγές, στις οποίες αναφέρονται οι συχνότατα πολύτιμες ιστορικές πληροφορίες που παραδίδονται, δε γίνεται λόγος για την αξία των εν λόγω κειμένων ως πηγών του δικαίου⁸³.

Β.- Διακρίνουμε καθαρά, τις ακόλουθες ομάδες –τάσεις ή σχολές, θα λέγαμε– στη μεταγραφή-έκδοση των πηγών του μεταβυζαντινού δικαίου. Όλες οι ομάδες σε γενικές γραμμές ή οχυρώνονται πίσω από τη βυζαντινή διπλωματική μέθοδο, αλλά την ερμηνεύουν διαφορετικά ή την απορρίπτουν. Δεν απέχουμε και πολύ από την αλήθεια αν πούμε ότι το χαρακτηριστικό γνώρισμα την κάθε μιας ομάδας αποτελεί ο τρόπος που αντιμετωπίζεται το πρόβλημα της ορθογραφίας που έχει πλέον γιγαντωθεί, όπως σημειώσαμε παραπάνω.

1ο. Σύμφωνα με την πρώτη ομάδα, μεταγράφεται το κείμενο όπως ακριβώς έχει, με όλες τις ανορθογραφίες του, αλλά κατά κανόνα γίνεται αποκατάσταση της στίξης, ένωση ή χωρισμός των λέξεων που είναι αδικαιολόγητα χωρισμένες ή ενωμένες, χρήση κεφαλαίων γραμμάτων. Στην ομάδα εντάσσεται επίσης μία παραλλαγή που δε δέχεται απολύτως καμία παρέμβαση. Ορισμένοι εκδότες διατηρούν την ορθογραφία, αλλά χρησιμοποιούν το μονοτονικό σύστημα. Κριτικά σημεία, όλοι χρησιμοποιούν τα καθιερωμένα.

Ο Σπύρος Ασδραχάς⁸⁴ είναι, που με τον πάντοτε νεανικό ενθουσιασμό του πλέκει το εγκώμιο της διπλωματικής έκδοσης, δηλαδή χωρίς καίριες αποκαταστάσεις, επειδή διασώζει την ιστορικότητα του κειμένου, συνεπώς την ελληνομάθεια του συντάκτη στο πεδίο της ορθογραφίας. Δε διαφωνού-

ιστορική πηγή. Η αξία και η αμεσότητα των πληροφοριών, κοινή για τους νοταριακούς κώδικες, είναι αδιαμφισβήτητη για τους ερευνητές της ιστορίας του δικαίου, της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας και βέβαια για τους φιλόλογους και γλωσσολόγους...».

83. Βέβαια, η ιστορία του δικαίου είναι και ιστορία. Αποτελεί όμως κλάδο του δικαίου με βοηθητική επιστήμη την ιστορία και όχι το αντίθετο. Για τούτο άλλωστε διδάσκεται στις νομικές σχολές. Για τους ίδιους λόγους ένα δικαιοπρακτικό έγγραφο αποτελεί πρώτα νομικό κείμενο και πηγή του δικαίου και μετά όλα τα άλλα.

84. βλ. Μπαρμπάριος (Π. 20), 9 (Προλεγόμενα, Σ. Ασδραχά): «Εξυπακούεται ότι η διπλωματική έκδοση, δηλαδή χωρίς καίριες αποκαταστάσεις, διασώζει την ιστορικότητα του κειμένου, κειμένου κατά πλειονότητα πρωτογράφου: εκείνο που συνεπώς διασώζεται είναι η ελληνομάθεια του του συντάκτη του συμβολαίου στο πεδίο της ορθογραφίας, η οποία ωστόσο είναι ο ουσιαστικός δείκτης της μαθητείας, εκείνου που γράφει, στη σπουδή των ελληνικών. Βέβαια η διπλωματική έκδοση δυσχεραίνει την αυτόματη κατανόηση του κειμένου: οι λέξεις δεν είναι μόνο εσωτερικευμένοι ήχοι αλλά εικόνες προσδιορισμένες από τη σύγχρονη ορθογραφία· ωστόσο, το σκόνταμα που συνεπάγεται η εικονικότητα της λέξης αντισταθμίζεται από την ασύγκριτη ωφέλεια της επαφής μας με την εικονογραφία της έκφρασης, δηλαδή την εκτατικότητα της ελληνοκεντρικής μάθησης: όσο περισσότερες είναι οι ανορθογραφίες τόσο μεγαλύτερη είναι η συμμετοχή στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας.»

με, αλλά η διάσωση της ιστορικότητας του κειμένου και της ελληνομάθειας δεν αποτελεί το μοναδικό σκοπό μιας έκδοσης. Ο ίδιος, άλλωστε, με σκοπό τη χρήση σαν παραδείγματα δημοσιεύει ορθογραφημένα κερκυραϊκά συμβόλαια (σαν τύπους συμβάσεων σολιάτικου, συγκράτειας, κανισκεψιάς και πάκτωσης)⁸⁵, επειδή έτσι διαβάζονται και κατανοούνται από τον καθένα πολύ πιο εύκολα – πράγμα το οποίο είναι απολυτα δικαιολογημένο.

Η Δέσποινα-Ειρήνη Τσούρκα-Παπαστάθη και ο καθηγητής Νικόλαος Πανταζόπουλος⁸⁶, πιο απόλυτοι θέτουν ως σκοπό την όσο το δυνατόν πιο πιστή απόδοση της αρχικής και γνήσιας μορφής του κειμένου. Αναλογιζόμαστε την τεράστια προσπάθεια να μεταγραφούν εκατοντάδες κείμενα όπως ακριβώς έχουν γραφτεί (φωτογραφικά όπως λέγεται), απλά και μόνο για μια πιστή μέχρι και το κόμμα αντιγραφή του χειρόγραφου. Δεν είναι ματαιοπονία;

2ο. Σύμφωνα με τη δεύτερη ομάδα γίνεται αποκατάσταση της ορθογραφίας μόνο. Οι αυτογραφες υπογραφές διατηρούνται όπως έχουν. Μία παραλλαγή κάνει σιωπηρές διορθώσεις στο κείμενο, στην πράξη όμως καταλήγει στα ίδια αποτελέσματα. Σε μερικές εκδόσεις της εν λόγω ομάδας δηλώνεται ότι λαμβάνονται επίσης υπόψη οι επιφυλάξεις που έχουν διατυπωθεί για τα προβλήματα της έκδοσης των νεότερων ιστορικών εγγράφων, δηλαδή το «Σύντομον διάγραμμα» (βλ. εκδόσεις του Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.). Σε δύο εκδόσεις χρησιμοποιείται το μονοτονικό σύστημα. Κατά τα άλλα, δηλαδή όσον αφορά τη στίξη, τη χρήση κεφαλαίων γραμμάτων, το χωρισμό των λέξεων, τα κριτικά σημεία, δεν υπάρχει διαφορά από την πρώτη ομάδα. Όλοι οι εκδότες θέτουν ως σκοπό το να να παρουσιαστεί ένα κείμενο που να διευκολύνει την ανάγνωση και την κατανόησή του, συνεπώς προσιτό στους ερευνητές και εύχρηστο για το μέσο αναγνώστη. Ο Ι. Βισβίζης⁸⁷ επισημαίνει επιπλέον την προέχουσα νομική σημασία των εγγράφων, ασυμβίβαστη με την έκδοση ανορθόγραφου κειμένου.

Η ύπαρξη και μόνο της εν λόγω ομάδας αποδεικνύει ότι η διπλωματική μέθοδος, όπως την εφαρμόζει η πρώτη ομάδα, δεν είναι «καθιερωμένη».

3ο. Δύο μεμονωμένες περιπτώσεις κινούνται πέρα από τη διπλωματική μέθοδο, στην πράξη όμως πλησιάζουν κατά πολύ τη δεύτερη ομάδα:

α) Οι Στέφανος Ημελλος και Στέφανος Ψαρράς⁸⁸ απορρίπτουν κατηγορηματικά τη διπλωματική μέθοδο και δικαιολογούν εμπεριστατωμένα την

85. Σ. Ι. Ασδραχάς, «Φεουδαλική πρόσοδος και γαιοπρόσοδος στην Κέρκυρα την εποχή της Βενετικής κυριαρχίας», *Οικονομία και Νοσοτροπίες*, Αθήνα 1988, 57 επ., ιδιαίτερα 61-66, 71-72.

86. Βλ. Ν. Πανταζόπουλος – Δ.-Ε. Τσούρκα-Παπαστάθη, *ό.π.* (45).

87. Βλ. Ι. Βισβίζης, *ό. π.* (44).

88. Βλ. Αρώνης (Π. 29), 43-46.

άποψή τους: Αποκατάσταση της ορθογραφίας κ.λπ., επειδή όπως δηλώνουν ενδιαφέρονται να διευκολυνθούν όχι μόνο οι μελετητές των συναφών επιστημονικών κλάδων αλλά και οι ενδιαφερόμενοι φιλαναγνώστες του γενέθλιου τόπου του γραφέα και β) Ο Γεώργιος Πετρόπουλος⁸⁹ εκδίδει «κατά το πρότυπον περίπου της εκδόσεως παπύρων», κάνοντας αποκατάσταση της ορθογραφίας κ.λπ.

Γ.- Συναντάμε περιπτώσεις που ο εκδότης δηλώνει τον προβληματισμό του: α) Ως προς την έκδοση δύο κειμένων παράλληλα, αλλά με προτίμηση του ενός ή του άλλου, όπως οι W. F. Bakker – A. F. van Gemert, που εκδίδουν διπλωματικά τις διαθήκες του Γιαλέα⁹⁰ χωρίς να προσθέσουν ορθογραφικά διορθωμένο κείμενο, επειδή πιστεύουν πως «μπορεί να τις διαβάσει κανείς εύκολα», ενώ αντίθετα ο Ι. Βισβίζης και οι εκδότες του Vaticanus εκδίδουν το διορθωμένο μόνο κείμενο⁹¹. β) Ως προς την εκδοτική μέθοδο, όπως ο P. Odorico⁹², που γράφει ότι υιοθέτησε όχι χωρίς δισταγμό το καθιερωμένο σύστημα έκδοσης των μεσαιωνικών κειμένων. γ) Ως προς την επιλογή μέσης οδού, όπως στην έκδοση του Τ(ρ)ουμπίνου⁹³, που διατηρείται η ορθογραφία μόνο στο πρώτο και το τελευταίο έγγραφο και δ) Ως προς τη διπλή έκδοση που κάνει η Δέσποινα-Ειρήνη Τσούρκα-Παπαστάθη, ώστε το κείμενο: «να είναι πιο κατανοητό»⁹⁴. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις οι προβληματισμοί μας παρέχουν σπουδαία ένδειξη για το ότι το πρόβλημα της ορθογραφίας αποτελεί πάντα το μείζον πρόβλημα μιάς έκδοσης. Πρόβλημα που επεκτείνεται πέρα από την αποδοχή ή την απόρριψη μιάς εκδοτικής μεθόδου, αφού το αναγνωρίζουν ακόμα και μερικοί από τους πιο αξιόλογους εκδότες και θιασώτες της διπλωματικής έκδοσης (χωρίς αποκατάσταση της ορθογραφίας).

Δ.- Ως συνέπεια από όλα τα παραπάνω, τις εκδοτικές μεθόδους και τη φιλολογία γύρω από αυτές, προκύπτει το ερώτημα: Τι προσδοκά και πως θα επωφεληθεί ο κάθε ένας επιστήμονας αλλά και ο αναγνώστης από μιά έκδοση;

Ο νομικός-ιστορικός του μεταβυζαντινού δικαίου δεν ενδιαφέρεται για την ορθογραφία ή ανορθογραφία του κειμένου, εφόσον δεν αλλοιώνεται νομικά το κείμενο που μελετά. Όμως αν είναι πολλά τα λάθη, θα χρειαστεί να

89. Βλ. Γ. Α. Πετρόπουλος, ό. π. (35).

90. Βλ. W. F. Bakker – A. F. Van Gemert, «Οι Διαθήκες του Κρητικού νοτάριου Αντωνίου Γιαλέα (1529-1532)», *Κρητολογία*, τεύχος Ι (Ιανουάριος-Ιούνιος 1978), 22-23.

91. Βλ. Ι. Τ. Βισβίζης, ό.π. (44) και Vaticanus, ό. π. (3), 47-48, αντίστοιχα.

92. Βλ. P. Odorico, ό.π. (80), 30-32.

93. Βλ. Τ(ρ)ουμπίνος (Π. 28).

94. Βλ. Δ.-Ε. Τσούρκα-Παπαστάθη, ό. π. (51), 29 και σημ. 34. Μολονότι αναφέρεται ως «παρέκκλιση από τα καθιερωμένα εκδοτικά πρότυπα», στην ουσία αποτελεί εφαρμογή της σχετικής παραγράφου των «Κανόνων».

διαβάσει το κείμενο τουλάχιστον δύο φορές για να το κατανοήσει, όσο και αν είναι εξοικειωμένος λόγω της φύσης της εργασίας του με τη λαϊκή γλώσσα της εποχής. Και κάθε φορά που το ξαναμελετά πάλι τα ίδια. Μιλώ εξ ιδίας πείρας. Έτσι εξ αιτίας της ανορθογραφίας παρουσιάζεται το κείμενο δυσνόητο και οδηγούμαστε συχνά σε λαθεμένες αναγνώσεις. Όλοι, όσοι έχουν εκδώσει μεταβυζαντινά ανορθόγραφα κείμενα –και μάλιστα σε κάποιον αριθμό– θα θυμούνται ότι κατά τη μεταγραφή φτάνει κάποια στιγμή που στο μυαλό έχει επέλθει τέτοια σύγχυση που ακόμα και το όνομά του αναρωτιέται κανείς πώς γράφεται. Τα ίδια και χειρότερα αντιμετωπίζει ο αναγνώστης από τα ανορθόγραφα κείμενα.

Όσον αφορά τους λαογράφους, αρκεί να αναφερθούμε στον Ακαδημαϊκό και καθηγητή της λαογραφίας Στέφανο Ήμελλο το συνεκδότη του Αρώνη, το Νικόλαο Γ. Πολίτη⁹⁵ και άλλους, που απορρίπτουν την έκδοση χωρίς διορθωμένα τα ορθογραφικά λάθη. Τα ίδια θα πούμε για τους γλωσσολόγους. Ενδιαφέρονται να μην έχει γίνει παρέμβαση στη λεκτική, ιδιωματική, συντακτική και γραμματική μορφή των κειμένων, όπως και σε κάθε φωνητική ιδιαιτερότητα. Η ορθογραφία ή η ανορθογραφία δεν αλλοιώνει τα γλωσσικά φαινόμενα. Ο γλωσσολόγος Δ. Βαγιακάκος προς διευκόλυνση των αναγνωστών δημοσιεύει διορθωμένα δικαιοπρακτικά έγγραφα⁹⁶.

Οι W. F. Bakker και A. F. van Gemert παραθέτουν ορθογραφημένα όλα τα κείμενα που δίνουν ως παραδείγματα και στα Εισαγωγικά του Γιαλέα (ιδιαίτερα παρ. 4-5) και στην Εισαγωγή του Βαρούχα⁹⁷. Το ίδιο κάνει και ο Γ. Κ. Μαυρομάτης στη έκδοση του Ολόχαλου⁹⁸. Επιπλέον ο W. F. Bakker σε μελέτη του για τη γλώσσα του Βαρούχα, όλα τα παραθέματα τα έχει και ορθογραφημένα και στο μονοτονικό⁹⁹. Όλοι όσοι θα συμβουλευτούν τις παρατηρήσεις των εκδοτών, ακόμα και οι ειδικοί επιστήμονες, τίποτε δε χάνουν και επιπλέον διευκολύνονται από την ορθογραφημένη παράθεση των λέξεων. Αναλογικά, το ίδιο συμβαίνει, από την ορθογραφημένη μεταγραφή του κειμένου, όσο και να το αρνείται κανείς.

Αν έρθουμε τέλος στους ιστορικούς. Οι πληροφορίες που ψάχνουν δεν θα αλλοιωθούν βέβαια αν δοθεί κείμενο ορθογραφημένο. Ο ερευνητής της τοπικής ιστορίας, από τα ανορθόγραφα κύρια ονόματα, τα τοπωνύμια, τις ιδιοκτησίες, τις εκκλησίες κ.λπ. και γενικά από το ανορθόγραφο κείμενο

95. Ν. Γ. Πολίτης, *Λαογραφία* 1, Αθήνα 1909, 371.

96. Βλ. Δ. Βαγιακάκος, ό. π. (70).

97. Βλ. W. F. Bakker – A. F. Van Gemert, ό. π. (90), 11-23 (παρ. 4-5) και Βαρούχας (Π. 1), 17-19 (Η γλώσσα). Παραπέμπω στο Βαρούχα, επειδή είναι η πρώτη έκδοση νοταριακού Κώδικα που αναγράφεται στο Παράρτημα και επίσης λόγω της αρτιότητάς της.

98. Βλ. Ολόχαλος (Π. 3), 30-33 (Η γλώσσα).

99. W. F. Bakker, «Η γλώσσα των συμβολαιογραφικών πράξεων του Μανόλη Βαρούχα», *Cretan Studies*, 1 Amsterdam 1988, 17-24.

μόνο δυσκολίες θα συναντήσει. Ο ερευνητής της οικονομικής ιστορίας, ακόμα περισσότερο θα δυσκολευτεί. Το ίδιο ισχύει και για τον κοινωνιολόγο και για τον εθνολόγο. Όλοι τούτοι δεν είναι υποχρεωμένοι να έχουν εξειδικευμένες γραμματικές γνώσεις, ούτε έχουν την πλήρη εικόνα από τα κείμενα του συγκεκριμένου νοτάριου που συμβουλεύονται όσο έχει ο εκδότης, ο οποίος και είναι υποχρεωμένος να τους παρουσιάσει κείμενο που να διαβάζεται τουλάχιστον και όχι σπαζοκεφαλίες εξ αιτίας της ανορθογραφίας.

Μόνο ο ιστορικός της μαθητείας στη σπουδή της ελληνομάθειας στο πεδίο της ορθογραφίας ενός συγκεκριμένου ατόμου, έχει ανάγκη από το ανορθόγραφο κείμενο. Αλλά, προς Θεού, θα κάτσει να διαβάσει και τις 853 πράξεις του Βαρούχα για παράδειγμα (δηλαδή πάνω από 700 σελίδες), για να βγάλει τα συμπεράσματά του; Ακόμα και μία ή το πολύ δύο μετρες πράξεις αν μελετήσει τα συμπεράσματά του θα είναι τα ίδια. Πολύ περισσότερο μάλιστα αφού ο εκδότης στην εισαγωγή του αναφέρεται σε γενικές γραμμές στη γλώσσα του νοτάριου. Γιατί λοιπόν πρέπει να ταλαιπωρούνται όλοι οι άλλοι αναγνώστες και ερευνητές για τούτη την περίφημη διάσωση της ιστορικότητας, αφού αυτή μπορεί να διαπιστωθεί και να μελετηθεί από ένα δείγμα και μόνον συνδυασμένο με φωτογραφίες; Τα ίδια μας διδάσκει η πανάρχαια παροιμία: «*ίκανόν εἶναι σταλαγμὸν ἕνα τοῦ μεγίστου τεύχους εἰς τὸ γνῶναι τὸ πᾶν ἔγχυμα*»¹⁰⁰.

Ε.- Πέρα από την εκδοτική μέθοδο που θα υιοθετήσει κανείς, υπάρχουν σημαντικές αποφάσεις που πρέπει να λάβει. Είναι όλα εκείνα που έκαναν τον P. Odorico¹⁰¹ να αναρωτιέται μέχρι πού πρέπει να σταματάει κανείς στις διορθώσεις, αν πρέπει να επεμβαίνουμε στο γραμματικό και συντακτικό τύπο του κειμένου ακόμα και αν το λάθος είναι προφανές και μέχρι πού μπορεί να φτάσουν οι παρεμβάσεις για την κατανόηση. Μια απάντηση στα πράγματι καίρια ερωτήματα που θέτει συνοψίζεται στα εξής:

Ο εκδότης, γνωρίζοντας περισσότερο από κάθε άλλον τα κείμενα που εκδίδει και έχοντας εξοικειωθεί με τη γραφή και τη γλώσσα του συγκεκριμένου γραφέα ή νοτάριου οφείλει να έχει και την τόλμη να δώσει με σύνεση λύσεις στην ορθογραφία, όπως δίνει και στη στίξη. Η επέμβαση μόνο στην ορθογραφία, δηλαδή η διόρθωση του ανορθόγραφου κειμένου, δεν του επιτρέπει να αλλάξει την εκφορά του προσθέτοντας ή αφαιρώντας έστω και ένα γράμμα, επειδή είναι σωστότερο ή με την ιστορική ορθογραφία ή με το μονοτονικό ή με την καθαρεύουσα ή με τη δημοτική, ή ακόμα επειδή πρόκειται για προφανές λάθος του γραφέα. Αν επιπλέον μια λέξη έχει πα-

100. Βλ. *Polybii Historiae*, Vol. III, Libri IX-XIX, editionem a Ludovico Dindorfio curatam retractavit Theodorus Bvettner-Wobst, Stuttgartiae in Aedibus B. G. Teubneri, MCMLXII, 25a 1, 209 (στ. 15-17).

101. Βλ. P. Odorico, ό. π. (80).

ατονιστεί στη λήγουσα, ή άλλη συλλαβή, ή αν παρουσιάζεται με τονισμό του αμφισβητείται, ή αν εξ αιτίας του τονισμού και της ορθογραφίας της χει διφορούμενη σημασία, ή τέλος αν βρίσκεται στο μεταίχμιο γλωσσικής αλλαγής, οι γνώσεις του εκδότη θα δώσουν λύσεις και όχι η μεταγραφή οποια και αν είναι· επειδή οφείλει να κρίνει (έστω και αν κάνει λάθος), αν πρόκειται για προφανές λάθος του γραφέα ή όχι. Ο εκδότης τελικά στο κριτικό υπόμνημα μπορεί να προτείνει διόρθωση εφόσον το κρίνει απαραίτητο, ενώ στην εισαγωγή του μπορεί να κάνει γενικότερες επισημάνσεις· επιπλέον, όπως είναι γνωστό, η χρήση των κριτικών σημείων πολλές φορές υποδηλώνει επιλογές. Δεν του επιτρέπεται, όμως, κατά τη γνώμη μου, να μην παίρνει θέση, επειδή «το υποκειμενικά «καλύτερο» του εκδότη είναι εχθρός του «καλού» του αυτουσίου κειμένου»¹⁰².

Μερικά παραδείγματα αρκούν για να αποδείξουν τα λεγόμενα:

α) Ας δούμε εκείνα που δίνει ο ίδιος ο P. Odorico¹⁰³. Στο πρώτο, αν γραφτεί «ὁ χατζῆς παπᾶς Ἀθανάσιος» ορθογραφημένο ή ακόμα αν το μεταγράψουμε στο μονοτονικό, όπως «ο χατζῆς παπᾶς Ἀθανάσιος», δεν έχουμε το δικαίωμα να το αλλάξουμε σε «χατζη-παπᾶς» ή «χατζῆ παπᾶς» ή «χατζη-παπά» ή κάπως αλλοιώς. Όσον αφορά το δεύτερο: «Ἐδώσαμε τοῦ φόρνο εἰς τὴν ψαρομέσι τοῦ Δῆμο τοῦ Μάρκο / κ(αί) τοῦ γαμπρό του παρρουσί(α) τοῦ Δήμο». Το πρόβλημα την ερμηνείας δεν εξαρτάται από την εκδοτική μέθοδο που θα επιλεχτεί. Μόνο αν αποκαταστήσουμε τη στίξη, αν βάλουμε ανάμεσα κόμμα, δηλαδή «τοῦ Δῆμο, τοῦ Μάρκο» θα έχουμε αλλαγή και επιλογή μίας ερμηνείας¹⁰⁴.

β) Στον Vaticanus 2639, η λέξη κοντεζιόν (=η συμφωνία) συναντιέται ως κοντεζιόνε, κονδετζίονε, κοντιτζιόνε, κοντετζιό(ν), κοντετζιού, κουντετζιόν, γκοντατζιόνε. Όπως και να τη συναντήσουμε την αφήνουμε, αλλά στο γλωσσάρι αποδελτιώνουμε όλες τις γραφές, με μία κύρια κατά την κρίση μας.

γ) Παίρνουμε από το γενικό ευρετήριο του Ολόκαλου τη λέξη «σωμαρικό(ν)» (= γαιδούρι) και αντιγράφουμε μερικές από τις γραφές της στις πράξεις: σομαρηκά γ' (1.27), Σομαρηκῶν α' θηληκῶν (11.17), σομαρηκὸν α'

102. Βλ. Δ. Τσούρκα-Παπαστάθη, ό. π. (11), 112 και σ. 6 της παρούσας.

103. Βλ. P. Odorico, ό. π. (80), 31-32.

104. Κατά τη γνώμη μου η ερμηνεία που προτείνει η Δ.-Ε. Τσούρκα-Παπαστάθη είναι η ορθή. Βλ. Δ. Τσούρκα-Παπαστάθη, ό. π. (11), 107-109. Θα μπορούσαμε μόνο να προσθέσουμε ότι με τη ματιά του νομικού, εύκολα κατανοείται ότι, ο Δήμος του Μάρκου είναι ένα πρόσωπο, πιθανότατα γνωστότερο από τον ασήμαντο γαμπρο του· με αυτόν μόνο καταρτίζεται η μίσθωση, που υπονοείται με το «παρουσία», αφού δεν έχουμε να κάνουμε με ένα συμβόλαιο αλλά με εγγραφή στον κώδικα. Η επανάληψη του ονόματος μόνο (Δήμο) και όχι μαζί με το πατρώνυμό του είναι συνηθισμένο φαινόμενο στα συμβόλαια τουλάχιστον της εποχής.

θηληκόν (57.4), σομαρικῶν θιληκῶν (105.3), Σομαρηκά δύο θυληκά (136.8), Σομαρηκῶ α' (153. 15), σομαρηκόν ἓνα (158.13), Σομαρηκόν α' θιληκόν (174.22), σομαρικὸ α' θηληκόν (177.21), σομαρικόν α' (177.31), σομαρηκῶ α' θιληκῶ (177. 50). Με ορθογραφημένο το σωμαρικόν θηλυκόν αποφεύγουμε τουλάχιστον τη γελοιότητα.

δ) Το επίρρημα «ακόμα», στο Μηνιάτη το βρίσκουμε ως ἀκόμη, ἀκόμα, ἀκόμην (πρ. 13, 37, 284), ενώ στον Κατωιμέρη ως ἀκομή (πρ. 3, 5, 52, 208). Αν το ορθογραφήσουμε ή όχι, πρέπει να διατηρήσουμε και τους τέσσερις τύπους, και

ε) Ένα τελευταίο παράδειγμα που αποτελεί ένδειξη του ότι ο νοτάριος συνήθως ανορθόγραφος επειδή είναι ολιγογράμματος φτάνει στο σημείο να μην ενδιαφέρεται πια για την ορθογραφία ακόμα και του ίδιου του ονόματός του. Το διαπιστώνουμε από τις αυτόγραφες υπογραφές των νοτάριων, στο Vaticanus 2639: Παντελεος Σουμμαριπᾶς Κηνος Νοταρηος (πρ. 45), Παντελεος σοῦμμαρηπας Νοταρι(ος) Κιν(ός) (πρ. 47), Παντελεος σουμμαριπας Νοταριος Κην(ος) (πρ. 50), Παντελέος Σούμμαρηπας Νοταρηος Κην(ος) (πρ. 51), Παντελεός σούμμαρηπας Νοταρηος Κηνος (πρ. 52), Γεόργιος μενδρινός φανερός νοτάρι(ος) ἀξίας Γαίγραφα (πρ. 2), Γεῶργηος ὁ μενδρηνός φανερος νοτάρηος (πρ. 9), Γεῶργη(ος) ὁ μενδρην(ός) φανερ(ός) νοτάρηος (πρ. 17).

ΣΤ.- Τέλος, ας σκεφτούμε τον απλό νοτάριο αλλά και τον ιδιώτη όταν έγραφαν τις δικαιοπραξίες, να προσπαθούν να γράψουν τη γλώσσα που μιλάνε, αλλά σαν τον ανορθόγραφο μαθητή γεμάτη λάθη και την κάθε φορά με διαφορετική ανορθογραφία ακόμα και στην ίδια σειρά· να αγωνίζονται να βάλουν στη σωστή θέση τους τα διάφορα ι (ι, η, υ, ει, οι), το ε και το αι, το ο και το ω, και τους τόνους και τα πνεύματα, που ξέρουν την ύπαρξή τους αλλά οι γνώσεις τους φτάνουν ως εκεί. Δεν ήθελαν βέβαια –κανέννας τους και σε καμμία περίπτωση δεν θα τό 'θελε– να γράψουν ανορθόγραφα. Και εμείς, με βυζαντινισμούς, μεταγράφουμε και τυπώνουμε τροπαιοφόροι την ανορθογραφία τους κάνοντας «αντικατάσταση του γραφικού χαρακτήρα τους με τυπογραφικά σύμβολα»¹⁰⁵, απλώς και μόνο για να δείξουμε με αυτό τον τρόπο την προσωπικότητά τους και το μορφωτικό τους επίπεδο.

Η προτίμησή μας σε έκδοση με αποκατάσταση της ορθογραφίας είναι γνωστή: Αποκατάσταση της ορθογραφίας και μόνο, στο πολυτονικό ή ακόμα και στο μονοτονικό, με σεβασμό στις άλλες ιδιαιτερότητες του κειμένου. Συνεπώς, εφαρμογή των «Κανόνων» σε συνδυασμό με το «Σύντομον διάγραμμα» εκδίδοντας ένα και μόνο ορθογραφημένο κείμενο και,

105. Βλ. «Σύντομον διάγραμμα» ό. π. (8), 354.

Επειδή μια σταλαγματιά φτάνει, θα πρέπει να εμπλουτιστεί με δύο-τρεις τελίδες-πράξεις σε διπλό κείμενο και παράλληλα με φωτογραφικές ανατυπώσεις. Κατά τα άλλα πρέπει να τηρούνται τα όσα σημειώσαμε παραπάνω διόρθωση της στίξης, κεφαλαία, ένωση ή χωρισμός λέξεων, αυτόγραφες υπογραφές όπως έχουν κ.λπ.). Άλλωστε δεν είμαστε οι μόνοι. Πολλοί πριν από εμάς σοφότεροι, ανάμεσά τους αγαπημένοι μας δάσκαλοι, υποστήριξαν τα ίδια. Γι' αυτό το λόγο η παρούσα, πέρα από τα άλλα, αποτελεί και χρέος τιμής στους σχεδόν ξεχασμένους από πολλούς πρωτοπόρους ιστορικούς του δικαίου αλλά και άλλους επιστήμονες, που χάραξαν δρόμους σε καιρούς εξίσου δύσκολους με το σήμερα. Χρέος μας να βαδίσουμε στους δρόμους αυτούς πηγαίνοντας ένα βήμα, έστω, παραπέρα.

Λέξεις κλειδιά: Διπλωματική εκδοτική μέθοδος, Έγγραφα (νομικά) βυζαντινά, μεταβυζαντινά, Μέθοδοι έκδοσης, Πηγές του μεταβυζαντινού δικαίου, Νοταριακοί κώδικες.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΝΟΤΑΡΙΑΚΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ ΠΟΥ ΕΧΟΥΝ ΕΚΔΟΘΕΙ (1987-2013)

Η παραπομπή γίνεται με το επίθετο του νοτάριου και τον α/α,
π.χ. Βαρούχας (Π.1)

1. W. Bakker – A. van Gemert, *Μανόλης Βαρούχας, Νοταριακές πράξεις, Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)*, Ρέθυμνο 1987. / «Καταρτισμός του κειμένου», σ. 19-20. Πράξεις 853.
2. Α. Σιφωνίου-Καράπα -Γ. Ροδολάκης -Λ. Αρτεμιάδη, «Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ι. Μηνιάτη, 1680-1689 (χφ. Γ.Α.Κ. 86)», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 29-30 (1982-1983), 125-1312, Αθήνα 1990. / «Τρόπος έκδοσης», σ. 128. Πράξεις 914.
3. Γ. Κ. Μαυρομάτης, *Ιωάννης Ολόκαλος, Νοτάριος Ιεραπέτρας, Κατάστιχο 1496-1543*, Βενετία 1994. / «Συγκρότηση του κειμένου», σ. 42-43. Πράξεις 251.
4. Ι. Μ. Κονιδάρης-Γ. Ε. Ροδολάκης, «Οι πράξεις του νοταρίου Κέρκυρας Ιωάννη Χοντρομάτη (1472-14763)», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 32 (1996), 139-205, Αθήνα 1996. / «Αρχές της έκδοσης», σ. 145-147. Πράξεις 87.
5. Γ. Ε. Ροδολάκης – Λ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Οι πράξεις του νοταρίου Αγ. Ματθαίου Κέρκυρας Πέτρου Βαραγκά (1541-1545)», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 32 (1996), 207-339, Αθήνα 1996. / «Αρχές της έκδοσης», σ. 211-212. Πράξεις 154.
6. Λ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη – Γ. Ε. Ροδολάκης – Δ. Π. Καραμπούλα, «Οι πράξεις του νοταρίου Καρουσάδων Κέρκυρας πρωτοπαπά Φιλίππου Κατωιμέρη (1503-1507)», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 33 (1997), 9-436, Αθήνα 1997. / «Αρχές της έκδοσης», σ. 18-19. Πράξεις 510
7. Δ. Π. Καραμπούλα – Λ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Οι πράξεις του νοταρίου Δουκάδων Κέρκυρας Αρσένιου Αλεξάκη (1513-1516)», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 34 (1998), 9-126, Αθήνα 1998. / «Αρχές της έκδοσης», σ. 18-19. Πράξεις 104.
8. Ε. Γ. Δρακάκης, *Εμμανουήλ Κασσιμάτης, νοτάριος Κυθήρων (1560-1582)*, Αθήνα 1999. / «Η διάρθρωση της εργασίας», σ. 72-76. Πράξεις 290.
9. Σ. Χ. Καρύδης, *Θεοδώρου Βρανιανίτη, δημοσίου νοταρίου πόλεως και νήσου Κερκύρας οι σωζόμενες πράξεις (1479-1516)*, Αθήνα 2001. / «Η έκδοση», σ. 34-37. Πράξεις 79.
10. Χ. Βαγιωνάκης – Ο. Κατσιβελά – Δ. Μιχάλαγα – Β. Μπελαβγένη – Μ. Μπλέτας, *Ανδρέας Αμάραντος, Νοταριακές πράξεις, Αρακλί Κεφαλονιάς 1548-1562*, Αθήνα 2001. / «Τρόπος έκδοσης», σ. 25-26. Πράξεις 235.
11. Σ. Ζαπάντη, *Γιάκουμος Σουριάνος, νοτάριος Κάστρου (Κεφαλονιάς), Κατάστιχο 1570-1598*, Αργοστόλι 2001. / «Η έκδοση», σ. 14-15. Πράξεις 374.
12. Σ. Ζαπάντη, *Γεώργιος Βλασόπουλος, νοτάριος Βαθέος Ιθάκης, 1636-1648*, Ιθάκη 2002. / «Η έκδοση των πράξεων», σ. 15-16. Πράξεις 348.
13. Σ. Ζαπάντη, *Μοντεσάντος (δε) ιερέας Σταμάτιος, νοτάριος Ελειού (Κεφαλονιάς), Κατάστιχο 1535-1553*, Αργοστόλι 2002. / «Η έκδοση των πράξεων», σ. 14-15. Πράξεις 264.
14. Κ. Ηλιάκης – Δάφνη Χρονάκη, *Πέτρος Πατσιδιώτης, Νοτάριος Καινούργιου*

- χωριού των Καρών, *Κατάστιχο (1546-1554)*, Νεάπολη 2002. / «Καταρτισμός του χειμένου», σ. 36. Πράξεις 221.
5. Σ. Κακλαμάνης – Σ. Λαμπάκης, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος, Νοτάριος Χάνδακα (1506-1532)*, Ηράκλειο 2003. / «Εκδοτικές αρχές», σ. ρκγ'-ρκε'. Πράξεις 154+17+3.
 6. Μ. Δρακάκης, *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149*, τ. Α' [16/1-30/3/1549], Ηράκλειο 2004. / «Η συγκρότηση του χειμένου», σ. λδ'. Πράξεις 389.
 7. Τόνια Μαρμαρέλη – Μ. Δρακάκης, *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149*, τ. Β' [1/4-28/6/1549], Ηράκλειο 2005. / «Η συγκρότηση του χειμένου», σ. ιη'-κ. Πράξεις 324.
 18. Τόνια Μαρμαρέλη – Μ. Δρακάκης, *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149*, τ. Γ' [1/7-28/9/1549], Ηράκλειο 2006. / Πράξεις 349.
 19. Γ. Κ. Μαυρομάτης, *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 148*, τ. Β' [2/3-31/8 1538], Ηράκλειο 2006. / Πράξεις 489.
 20. Ε. Δ. Γράψα, *Γεώργιος Μπαρμπαρίγος, δημόσιος νοτάριος της Αγίας Μαύρας, Βιβλίο πρώτο : 1707-1709*, Λευκάδα 2006. / Για την έκδοση βλ. σ. 25. Πράξεις 108.
 21. Σ.-Α. Πανταζή, *Εμμανουήλ Τοξότης, Νοτάριος Κέρκυρας, Πράξεις (1500-1503)*, Κέρκυρα 2007. / «Μεθοδολογία έκδοσης», σ. LXXIV-LXXIX. Πράξεις 282.
 22. Ι. Βέρρα κ.λπ. (συλλογική έκδοση), *Αντώνιος Σπυρής, Νοτάριος και πρωτοπαπάς Κερκύρων, Πρωτόκολλο (1560-1567)*, Κέρκυρα 2007. / «Μέθοδος έκδοσης», σ. XXXVII-XXXIX. Πράξεις 357.
 23. Χ. Βαγιωνάκης – Δ. Μιχάλαγα – Μ. Μπλέτας, *Νικόλαος Καπιάνος, Νοταριακές πράξεις, Κάστρο Κεφαλονιάς (1571-1576)*, Αθήνα 2008. / «Τρόπος έκδοσης», σ. 44-45. Πράξεις 62.
 24. Κ. Ηλιάκης – Γ. Μαυρομάτης, Δ. Γεωργακόπουλος (επιμ.), *παπά-Ιωάννης Κατζαράς, Νοτάριος Καστελίου Φουρνής, Κατάστιχο 43 (1607-1635)*, Ηράκλειο 2008. / «Η συγκρότηση του χειμένου», σ. λα-λβ'. Πράξεις 725+ιθ'.
 25. Τάνια Μαρμαρέλη- Μ. Δρακάκης, *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149* [1/10-31/12/1549], τ. Δ', Ηράκλειο 2009. / Πράξεις 485.
 26. Καλλιόπη Σ. Πιλίλη, *Σπυρίδων Βερβιτζιώτης, νοτάριος Κέρκυρας, Πρωτόκολλο (1741-1744)*, Κέρκυρα 2009. / «Μεθοδολογία έκδοσης του πρωτοκόλλου», σ. xliii-xlv. Πράξεις 113α+13.
 27. Ε. Χάρου-Κορωναίου – Ε. Γ. Δρακάκης, *Δημήτριος Φανάρης, νοτάριος Κυθήρων 1586-1619, Κατάστιχο 1*, τ. Α'-26 Ιανουαρίου 1586-29 Ιανουαρίου 1589, Αθήνα 2010. / «Συγκρότηση του χειμένου», σ. κζ'-κη'. Πράξεις 346.
 28. Σ. Ε. Ψαρράς- Μ. Campagnolo, *Ο νοτάριος της Νάξου Στέφανος Τ(ρ)ουμπίνος (1712-1738)*, Αθήνα 2010. / Για την έκδοση βλ. σ. 21. Πράξεις 336.
 29. Σ. Δ. Ήμελλος – Σ. Ε. Ψαρράς, *Νοταριακές πράξεις Φιλωτίου παπα-Στεφάνου Αρώνη (1716-1742), τόμος Α'*, Αθήνα 2011. / «Εκδοτικές, επιλογικές παρατηρήσεις και συμπεράσματα», σ. 43-46. Πράξεις 165+12.
 30. Ευθύμιος Κ. Λίτσας- Ευδοκία Χ. Λεοντιάδου, *Δημήτριος Φαρμάκης, νοτάριος*

- και πρωτοπαπάς Αγίου Ματθαίου Κέρκυρας. *Πρωτόκολλο των ετών 1515-1525*, Θεσσαλονίκη 2011. / «Μέθοδος εκδόσεως», σ. 25-28. Πράξεις 173.
31. Γ. Γρυντάκης, «Το πρωτόκολλο του επαρχιώτη νοταρίου Ιωάννη Μ. Βλαστού. Archivio di Stato di Venezia. Notai di Candia (B. 285)», *Τάλως* 20 (2012). / «Η παρούσα έκδοση», σ. 21-22. Πράξεις 303.

ABSTRACT

G. RODOLAKIS: *Post-Byzantine legal manuscripts' editions. History and problems*

During the last thirty years, thirty one volumes of Greek post-Byzantine notary archives have been published as well as a considerable number of individual legal documents (contracts, court decisions, etc).

On the occasion of this flood of publications and of the observation that no consistent editorial method was followed in them but instead each editor has applied his/her own rules, I review the efforts for establishing a certain, commonly accepted, set of rules for the edition of Byzantine and post-Byzantine documents. Then, I enumerate the publication of post-Byzantine legal sources and I go through the most important editions in the second half of the twentieth century till today, with special attention paid to the editorial methods employed as well as the arguments for and against the choice of the particular method; and finally I assess the editorial questions arisen.

Keywords: Diplomatic edition of documents, Byzantine and post-Byzantine legal documents, Editorial conventions, Post-Byzantine legal sources, Notarial archives.